



SELÂHADDÎN-İ EYYÛBÎ

İLE İLGİLİ KAYNAKLAR

Dr. Abdulkadir TURAN



Konu

Selâhaddîn-i Eyyûbî İle İlgili Kaynaklar

Hazırlayan

Dr. Abdulkadir Turan

Tashih ve Eklèmeler

Selâhaddîn-i Eyyûbî Enstitüsü

Kategori

Araştırma

Web Sitesi

salah.org.tr

SALAH, Selâhaddîn-i Eyyûbî Enstitüsü
İstanbul 2023

Yayın Kurulu

Bu yayının hakları Selâhaddîn-i Eyyûbî Enstitüsü'ne (SALAH) aittir. Bu yayın SALAH'ın izni olmaksızın yayınlanamaz ve çoğaltılamaz. Ancak kaynak göstermek suretiyle alıntı yapılabilir.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	4
I. İslâm Kaynakları.....	5
İbnü'l-Kalânîsi.....	5
İdrîsî.....	7
Azîmî.....	7
İbn Asâkir.....	8
İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî.....	10
Üsâme b. Münkız.....	11
İmâdüddin Kâtip el-İsfahânî.....	12
Ebü'l-Farac İbnü'l-Cevzî.....	15
Yâkût el-Hamevî.....	15
Yahya b. Hâmid İbn Ebî Tay.....	16
İbnü'l-Esîr.....	16
Bahâeddin İbn Şeddâd.....	19
İbn Şahinşah el-Eyyûbî.....	20
Sıbt İbnü'l-Cevzî.....	21
İbnü'l-Adîm.....	22

Ebû Şâme	23
İbn Ebû Usaybia.....	25
İbn Hallikân	26
İzzeddin İbn Şeddâd.....	27
İbn Vâsıl.....	28
İbn Nazîf	29
Ebü'l-Fidâ	29
Nüveyrî	31
Zehebî	31
Sübkî	33
İbn Kesîr.....	33
İbnü'l-Furât	34
Kalkaşendî.....	35
Makrîzî.....	35
Aynî.....	36
İbn Kādî Şühbe	37
İbn Tağrıberdî.....	38
Süyûtî	38
İbn İyâs.....	39
İbn İmâd ed-Dımaşkî	39
Nuaymî.....	40
II. Gayrimüslim Kaynakları	40
Urfalı Mateos	40
Tudelalı Rabbi Benjamin	41
Kinnamos	41
William of Tyre (Willermus Tyrensis).....	42
Süryânî Mihael.....	43
Niketas Khoniates	43
Anonim Süryanî Vekayi'nâmesi	43
Gregory Ebû'l-Farac (Bar Hebraeus).....	44
İbnü'l-Amid	45

III. Araştırma Eserler	45
1. Selâhaddin-i Eyyûbî İle İlgili Araştırmalar	46
Nûreddin Mahmud Zengî İle İlgili Araştırmalar	47
2. Zengîlerle İlgili Araştırmalar	48
3. Eyyûbîler, Dımaşk Atabegliği (Tuğteginliler), Fâtımîler ve Bizanslılarla İle İlgili Araştırmalar	49
4. Selçuklularla İlgili Araştırmalar	51
5. Haçlı Seferleri Araştırmaları	51
6. Diğer Araştırmalar	53
Kaynakça.....	55

SELÂHADDÎN-İ EYYÛBÎ İLE İLGİLİ KAYNAKLAR

Dr. Abdulkadir Turan

GİRİŞ

Selâhaddîn-i Eyyûbî Hazretleri, dünya tarihini değiştiren şahsiyetlerden biridir. Bu değişimin bir bölümü bizzat kendi şahsiyeti ile; diğer bölümü onun babası Necmeddin Eyyûb, amcası şîrkûh ve Sultan Nûreddin Mahmud Zengî'nin faaliyetlerinden de istifade ile kurduğu düzenle ilgilidir. Selâhaddin, Haçlılara karşı verdiği mücadele ile sadece Batı'nın doğuya doğru yol alışını durdurmamış; kurduğu sistemle, Uzak Doğu'dan gelen Moğolların dünyayı ele geçirmesinin de önüne geçmiştir.

Selâhaddin, 532/1138'de Bağdat'ın kuzeyindeki Tikrit'te doğdu. Haçlılarla mücadele sahası şam ve çevresinde büyüdü. Mukaddes İşlâm beldelerinin deniz yönünden Batı'ya karşı muhafızı konumundaki Mısır'a hakim olup İşlâm dünyasını bütünleştirdi. Ardından Kudüs'ü Haçlı istilasından kurtaran ve III. Haçlı Seferi'ni durduran Selâhaddin, sadece İşlâm dünyasının değil, Batı'nın da takdir ettiği büyük bir asker ve adil bir hükümdardır.

Onun askeri dehasının yanında merhametli şahsiyeti ve adaleti de dünyanın dikkatini çekmiştir. şahsiyetinde askeri deha ile merhameti; devlet idaresinde de güç ile adaleti bütünleştirmesiyle dünya tarihinin örnek hükümdarları arasında yer almış, kendisinden sonraki hükümdarlar, onunla kıyaslanmaya başlamıştır. Bu da hiç kuşkusuz henüz ilk günden onunla ilgili geniş bir müktesebatın oluşmasına vesile olmuştur. Bu müktesebatın geliştirilmesi İşlâm dünyası bağlamında vefatından yaklaşık üç yüz yıl sonra durmuş ama Batı'da devam etmiştir.

Miladî 19. yüzyıla gelindiğinde Müslüman gençler, Selâhaddin'i ne yazık ki Batılı araştırmacı-lardan tanımaya başlamışlardır. Oysa Batılı araştırmacılar, Selâhaddin'in merhamet ve adaletinin kökenini oluşturan yetişme kaynaklarını, İşlâm'ın onun şahsiyeti üzerindeki etkisini görmezden gelmeye

özen göstermişler, Selâhaddin’i seküler bir şahsiyet gibi yüceliği kendisiyle başlayan yüce bir kral gibi tanıtmışlardır. Aynı şekilde Batılı araştırmacılar, Selâhaddin’in kurduğu sistemdeki sürekliliği de Batı çıkarları doğrultusunda görmezden gelme çabası vermişlerdir. Onların Selâhaddin’i; sadece yüce bir şahsiyet, adaletli bir idareci ve büyük bir asker olan dünya vatandaşı bir Selâhaddin’dir. Batı’nın reform sonrasında ihtiyaç duyduğu büyük ve birleştirici bir şahsiyeti örnekleme yönünde anlatılmış bir Selâhaddin’dir. “Din adamı” olmaması ve Batılı olmaması ile bütün Batı’ya örnek olmaya uygun nadide bir modeldir. Bu modelin esasları henüz Dante (ö.1321) gibi reformun ilk habercileri tarafından ortaya konmuş; model, 19. yüzyılda Batı’nın kendisini tamamlamasıyla tamamlanmıştır.

İslâm dünyası, 19. yüzyılda uğradığı Batı istilasına karşısında bir kurtarıcı modeli aramış ve Selâhaddin’i Batılı anlatılarda bu kurtarıcı modellerden biri olarak keşfetmiştir. Lâkin aynı etki altında Selâhaddin’in askeri yanı sıra ön plana çıkarılırken onun yetişmesini sağlayan etkenler, gözden kaçırılmıştır. Bunun için, aradan geçen zamana rağmen Selâhaddin’in yetişmesini sağlayan etken ve koşullar hakkında, geleceğimize yön verecek çalışmalar yapılmamıştır. Selâhaddin’le ilgili araştırmalarım, bu eksiği gidermeye yönelik yapılmıştır ve meselenin bu yönü hâlâ Müslüman araştırmacıları beklemektedir.

Araştırmak, hiç kuşkusuz kaynaklara inmeyi zorunlu kılmaktadır. Selâhaddin’le ilgili kaynaklar, genel olarak onun yetiştiği zemini anlatan kaynaklar (İbnü’l-Kalânîsî, Azimî...), devrinin kaynakları (Kâtip İmâd, Kadı Fazıl’ın mektupları, İbn Şeddâd, İbnü’l-Esîr...), onun vefatından sonra kaleme alınıp onu sonraki çağlara önder bir şahsiyet olarak tanıtan kaynaklar (İbn Hâllikân, Ebû Şâme, İbn Vâsıl ...) şeklinde sınıflandırılabilir.

Bu çalışmada kaynak eserlerle birlikte araştırmalar da değerlendirilmiştir. Kaynakların ve kaynaklara yakın dönemde yazılan eserlerin anlatımında böyle bir sınıflandırılmaya gidilmemiş, sıralamada müverrihlerin vefat tarihi dikkate alınmıştır.

Bu çalışmada her müverrih tanıtılmış ve onun Selâhaddin’le ilgili özgün bir değerlendirmesi söz konusu ise ona da yer verilmiştir.

I. İslâm Kaynakları¹

İbnü’l-Kalânîsî

Ebû Ya’lâ Hamza b. Esed ed-Dımaşkî et-Temîmî 465/1073’te Dımaşk’ta doğmuş;² 555/1160’da aynı şehirde vefat etmiştir.³ Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî (ö.448/1056)’nin tarihine zeyl olarak yazdığı,⁴

¹ Çalışmamızda kaynaklar, genel tarih, özel tarih ve tabakat ayrımı yapılmadan yazarın vefat tarihine göre sıralanmıştır.

² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR, 1998, s. 113.

³ Abdülkerim Özeydin, “İbnü’l- Kalânîsî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 21, ss. 99-100.

⁴ Süheyl Zekkâr, *Târîhi Dımaşk*, Neşredenin Mukaddimesi, Dımaşk: Dâru Hassân, 1983.

bilinen tek eseri⁵ Zeylî't-Târîhi'd-Dımaşkî ile tanınmıştır.

Dımaşk'ın idaresinde yer alan köklü bir aileye mensup olan İbnü'l-Kalânîsî, Divanü'r-Resail'de kâtip olarak çalışmış, iki kez Dımaşk şehrinin reisliğine getirilmiştir.⁶

İbnü'l-Kalânîsî, Suriye Selçuklu Melikliği'nin kuruluş sürecinde doğmuş, Dımaşk Atabegliği (Tuğteginliler)'nin kuruluşunu görmüş, I-II. Haçlı Seferleri ve Nûreddin Mahmud'un Dımaşk kuşatmalarına bizzat tanıklık etmiş, yaşamının son yıllarını onun hizmetinde geçirmiş, dönemiyle ilgili belgeleri görme olanağı elde etmiştir.

İbnü'l-Kalânîsî, eserine el-Sâbî'nin Târîhi Dımaşk eserinin devamı mahiyetinde olacak şekilde, 360/970 olayları ile başlamış, olay kayıtlarını vefat yılı 555/1160'a kadar getirmiştir.

Suriye'deki yaşananların yanında Mısır, Irak ve diğer bölgelerde yaşanan önemli vakaları da aktaran İbnü'l-Kalânîsî, Nûreddin Mahmud'un 549/1154'te Dımaşk'ı almasından önce Dımaşk Atabegliği (Tuğteginliler) ile ilişkilerini takip etmiş; Dımaşk'ı almasından sonra ise onun idaresindeki Dımaşk'ta olayları izleyip kaydetme olanağı bulmuştur. İbnü'l-Kalânîsî, Nûreddin Mahmud Zengî Devri'ni, başlangıcından kendi vefat yılına kadar (555/1160), sağlam bir kronoloji ile -olayların ay ve gününün yanında kimi zaman saatlerini de vererek- titizlikle işlemiş; abartılı ve süslü bir anlatımdan uzak sade bir anlatım tarzını tercih etmiştir. Kanaatimizce İbnü'l-Kalânîsî'nin eseri, Nûreddin Mahmud'un devleti inşa etme ve bağımsızlaşma süreci bağlamında en önemli kaynak konumundadır. Devrin tarihçileri, onu sağlam bir kaynak olarak kabul etmişlerdir. İbn Asâkir, İbnü'l-Esîr, Ebû Şâme, İbnü'l-Adîm ve Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi önemli tarihçiler, ondan sıklıkla alıntılar yapmışlardır.

İbnü'l-Kalânîsî, Selâhaddin'in babası Necmeddin Eyyûb, amcası Esedüddin Şîrkûh'u yakından tanımıştır. Selâhaddin ve kardeşleri ile de görüştüğü muhakkak gibidir. Bu açıdan Selâhaddin'in yetiştiği ortam ve ailesinin Nûreddin'in devleti içindeki yükselişi için İbnü'l-Kalânîsî en önemli kaynaklar arasındadır. Selâhaddin'in tarih sahnesine çıkmasını sağlayan arka plan için başvurulacak ilk kaynaklardan biri hükmündedir.

İbnü'l-Kalânîsî'nin eseri ilk kez 1908'de Henry F. Amedroz (ö.1917) tarafından, İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî'nin Târîhu Meyyâfârikînin ve Âmid (Târîhu'l-Fârikî), Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-zamân ve Zehebî'nin Târîhu'l-İslâm'ından alıntılar ve notlar eklenerek Leyden'de History of Damascus⁷; Beyrut'ta Tarihu Ebû Ya'lâ el-Kalânîsî (el-ma'ruf) bi Zeyl-i Târîhi Dımaşk⁸ adıyla yayımlanmıştır. Eser,

5 Yüsrî Abdülgani, *Mu'cemü'l-müverrihine'l-Müslimîn hatta'l-karnî's-sâni 'aşer el-Hicrî*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1991, s. 140.

6 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Umrevî (thk.), Beyrut: Dârü'l-fikr, 1995, Cilt: 15, s. 191; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut: Al Risâle 1996, Cilt 20, ss. 388-389; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, Abdulkadir ve Mahmut Arnavut (thk.), Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986, Cilt: 6, ss. 290-291.

7 İbn al-Qalânîsî, *History of Damascus*, H. F. Amedroz (Ed.), Leyden: Late E.J. Brill, 1908.

8 İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Ebi Ya'lâ el-Kalânîsî (el-ma'ruf) bi Zeyl-i Târîhi Dımaşk*, H. F. Amedroz (nşr.) Beyrut: Abâi el-Yesû'in, Matbaası, 1908.

daha sonra Süheyl Zekkâr tarafından tahkik edilerek Târîhu Dımaşk⁹ adıyla 1983'te Dımaşk'ta yayımlanmıştır.

Alptekin'e göre İbnü'l-Kalânîsî'nin eseri, 19. yüzyılın sonlarına kadar bilinmediğinden Batılı araştırmacılar, Nûreddin Mahmud Devri konusunda İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil adlı eserine odaklanmış; İbnü'l-Kalânîsî'nin eserinin 1908'de Amedroz tarafından neşredilmesiyle İbnü'l-Esîr, devirle ilgili kaynaklar arasında ikinci sıraya düşmüştür.¹⁰

Zeylü't-Târîhi'd-Dımaşkî, "Şam Tarihine Zeyl - 1. ve 2. Haçlı Seferleri Dönemi" adı altında Onur Özatağ tarafından kısmen Türkçeye çevrilmiş ve yayımlanmıştır.¹¹

İdrîsî

Doğum tarihi ve yaşamı hakkında sınırlı ölçüde bilgiler bulunan Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs es-Sıkkîlî, Nûreddin Mahmud Devri'nin önemli bir coğrafya bilginidir. 560/1165'te vefat eden İdrîsî, Kuzey Afrika ve Endülüs'te uzun seyahatlere çıkmış; Müslüman olmasına rağmen Sicilya Norman kralları II. Roger (ö.1154) ve I. Guillaume (ö.1087)'un hizmetinde bulunmuş; II. Roger'in sağladığı imkânlarla geniş bir coğrafya araştırması yapmış, bu araştırmalarının yer aldığı Nüzhetü'l-müşâtâk fi'htirâkı'l-âfâk adlı eserini onun için yazmıştır. Kitâbu Rucâr (Roger) ve el-Kitâbü'r-Rucârî adıyla da bilinen ve Şevval 548/Ocak 1154'de tamamlanan eser, iklimlere göre düzenlenmiştir.¹²

Nüzhetü'l-müşâtâk fi'htirâkı'l-âfâk, Nûreddin Mahmud Zengî ve Selâhaddin devirlerinden önce Şam ve Mısır'ın durumunun öğrenilmesinde yararlanılacak kaynaklar arasındadır.¹³ Tarih eserlerinde genellikle ihmal edilen, bölgelerin fizikî özelliklerinin yanı sıra, gelir kaynakları konusunda da bu eser, Selâhaddin'le ilgili araştırmalarda İbn Cübeyr (ö.1217)'in "Rihle" ve Yâkût el-Hamevî (ö.1229)'nin Mu'cemü'l-büldân adlı eserleriyle birlikte önemli bir yere sahiptir.

Azîmî

Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî, 483/1090-91 yılında Halep'te doğup 558/1163'ten sonra vefat etmiştir. Târîhu'l-Azîmî olarak bilinen eseriyle Selçuklu Dönemi Halep olaylarının önemli kaynakları arasındadır.

Hakkında çok şey bilinmeyen Azîmî, çocuklara muallimlik yapmış ve şiirle uğraşmıştır. Artuklu-

9 İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, Süheyl Zekkâr (thk.), Dımaşk: Dâru Hassân, 1983.

10 Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985, ss. XV-XVII.

11 İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Onur Özatağ (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

12 Ramazan Şeşen, "İdrîsî, Şerif", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 21, s. 493.

13 İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk fi'htirâkı'l-âfâk*, Kahire: Mektebetü'l-sekâfetü'd-diniyye, 2006.

lar, Tuğteginliler ve İmâdüddin Zengî hakkında methiyeler yazmıştır. Dımaşk'ta İbn Asâkir; Bağdat'ta Sem'anî ile tanışmıştır.¹⁴

Azîmî'den günümüze kalan tek eser, Târîhu'l-Azîmî'dir. Târîhu'l-Azîmî, 538/1143 yılı olaylarına kadar yaşananları oldukça kısa anlatmasına rağmen, Nûreddin Mahmud öncesi devrin en çok yararlanan kaynakları arasındadır. Dolayısıyla Selâhaddin ile ilgili araştırmaların arka planlarının derinleştirilmesinde dikkate alınması gereken eserler arasındadır.

Ali Sevim (ö.2013), Azîmî'nin tarihi üzerine çalışmış, 430/1041 yılından sonraki kısmını Selçuklular üzerine odaklanarak notlarla Türkçeye çevirmiştir. Bu çeviri, 1988'de Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir.¹⁵

Azîmî'nin tarihinin çok sayıda tahkiki yapılmıştır. İbrahim Zarur'un 1984'te Dımaşk'ta tahkik edip yayımladığı baskı pek çok çalışmada esas alınmıştır.¹⁶

İbn Asâkir

Dımaşk hakkında yazılmış en hacimli kitap¹⁷ olan Târîhu Medîneti Dımaşk adlı eseriyle bilinen Ebü'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetillah b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şafî; 499/1105'te Dımaşk'ta doğup 571/1176'da aynı şehirde vefat etmiş, Nûreddin Mahmud Devri'nin önemli bir tarih yazarıdır.¹⁸

Dımaşk'ın varlıklı ailelerinden birine mensup olan İbn Asâkir, yaşamını ilme özellikle hadis ilmine adanmış; İslâm dünyasının çok sayıda şehrine ilmî seyahatler yapmış; 533/1139'da Horasan ziyaretini tamamladıktan sonra iki yıl Bağdat'ta kalıp ardından Dımaşk'a geçmiş; ilmî çalışmalarını Dımaşk'taki medreselerde sürdürmüştür. Nûreddin Mahmud'un ilmini takdir edip kendisi için Dârü'l-Hadîsi'n-Nûriyye'yi inşa ettiği İbn Asâkir, 566/1171'den sonra bu medresede ders vermeye başlamıştır.¹⁹

Nûreddin Mahmud'un tamamlaması için İbn Asâkir'i teşvik ettiği Târîhu Medîneti Dımaşk seksen defterden oluşan kapsamlı bir eserdir. İbn Asâkir, bu eserin başında Dımaşk şehrini birçok yönüyle tanıtmış, diğer ciltlerde ise Dımaşk'ta yaşayan veya bir süre bu şehirde bulunan kişilerin yaşam öykülerine yer vermiştir. Son bölümde Dımaşk şehrinde yaşayan önemli kadınlardan da söz etmiştir.²⁰

14 Şâkir Mustafa, et- Târîhu 'l-Arabî ve'l-mü'errihûn, Beyrut: Dâru ilmu'l- melayîn, 1986, Cilt: 2, ss. 139-140.

15 Ali Sevim, Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006.

16Azîmî, Târîhu Halep, İbrahim Zarur (thk.), Dımaşk: 1984.

17 Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn, Beyrut: Dârü'l-ihyâ-i't-türâsi'l-Arabî, Cilt: 2, s. 294.

18 Zehebi, el-İber fi-haber min-ğaber, Ebü Hâcer Muhammed el-Sa'îd el-Beysûni Zeğlûl (thk.), Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1958, Cilt: 3, ss. 60-61.

19 İbn Asâkir, Cilt: 1, Tahkik Mukaddimesi; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-a'yân, İhsan Abbas (thk.), Beyrut: Dâru Sadr, 1978, Cilt: 3, s. 309; Zehebi, A'lâmi'n-nübelâ, Cilt 20, ss. 554-571; Mustafa Sabri Küçükbaşçı ve Cengiz Tomar, "İbn Asâkir, Ebü Muhammed", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 19, ss. 321-324.

20 Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 117.

İbn Asâkir, Necmeddin ve Şîrkûh kardeşleri ve onların oğullarını yakından tanıyan şahsiyetler arasındadır. Mısır siyasetinde Nûreddin ve Şîrkûh'u teşvik edip zaferlerini tebrik edip duyurmuş;²¹ Mısır'ın alınmasından sonra Kudüs'ün fethi için yönetim üzerinde tazyik oluşturan şahsiyetler arasındadır.

İbn Asâkir Mısır'ın zabtı üzerine, “Sen, Dımaşk'ı yumuşaklıkla fethettin/ Allah sana bütün azametiyle Mısır'ı verdi/ Eğer Kudüs'ü de fethetmek için bir hesap içinde olursan/ Sayılmayacak bir ecirle ecirlendirilirsin/ Bunun ecri bekleyenler için Allah katındadır/ O sevaba ulaşmak için bekleyen, bekleyenlerin en hayırlısıdır/ İnsanların arasında hayırla anılmanın kazancı/ Beyaz gümüş ve altından daha hayırlıdır/ Senin için cihadın terkinin özrü yoktur/ Sen Mısır'ı ve Halep'i mülk edinmişken/ Geniş Musul'un sahibi olmuşken/ Nasıl dilersen nâibler topluluğunu öyle yönlendir/ Azimlerini güçlendirenler insanların en seçkinleridir/ Nihayet onunla en üst rütbelere ulaşıncaya kadar/ Seçkinlik kararlılıktadır ve ulaşmak talep etmektedir/ Mescid-i Aksa ve havzasını arındır/ Necasetlerden, şirkten ve haçlardan/ Umulur ki dünyada muzaffer olursun güzel bir anısla/ Ve kıyamette hayırların üstünü ile karşılaşanlardan olursun”²² dizelerinin geçtiği bir şiir yazmış; Nûreddin Mahmud'u Kudüs'ün fethine teşvik etmiştir. Dolayısıyla büyük muhaddis ve müellif, Selâhaddin'in tarih sahnesine çıkmasının anlaşılmasında ilk ve en önemli kaynaklar arasındadır.

İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dımaşk'ta Nûreddin Mahmud'un özlü bir biyografisine yer vermiş; bu biyografide Nûreddin Mahmud'un belli başlı özelliklerinin yanı sıra fetihlerini ve hizmetlerini de kendisinden sonraki bütün eserler için kaynak teşkil edecek şekilde kayda geçirmiştir.²³ Bu bilgiler, hiç kuşkusuz pek çok yanıla Selâhaddin'i de ilgilendirmektedir. Eser, Beyrut merkezli Dâru'l-fikr yayınevi tarafından nitelikli bir baskıyla yayımlanmıştır.²⁴

İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî

“Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid” adlı eseriyle bilinen Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Ezrâk el-Fârikî, 510/1117'de Meyyâfârikîn (Silvan)'de doğmuş, 577/1181'den sonra vefat etmiş, en önemli Artuklu tarihçisidir.

Artuklular'ın Mardin kolunun kurucusu Necmeddin İlgazi (ö.1122) döneminde doğan İbnü'l-Ezrâk, onun oğlu Timurtaş Necmeddin Alp ve torunu II. Kutbüddin İlgazi dönemlerini görmüş; Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'nun çok sayıda şehrine yaptığı gezileri; buralarda tanıştığı halife, sultan, emir, kadı gibi önemli kişileri ve tanıklık ettiği olayları kronolojik bir sıra içinde Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid'de anlatmıştır.²⁵

21 Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, İbrahim Şemseddin (Şerh ve İlgiler), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2002, Cilt: 2, s. 42.

22 Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 46.

23 İbn Asâkir, Cilt: 57, ss. 118-124.

24 İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Umrevî (thk.), Beyrut: Dâru'l-fikr, 1995.

25 İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)*, Ahmet Savran (çev.), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1992, ss. 9-17; İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, Bedevi

İbnü'l-Ezrâk, Nûreddin Mahmud'un ağabeyi Seyfeddin Gazi (ö.1149) döneminde Musul'da bulunmuş, Nûreddin Mahmud'un babası İmâdüddin Zengî'nin öldürülmesini ve sonrasında yaşananları, vaka sırasında Ca'ber Kalesi'nde bulunanlardan bizzat dinlemiştir. Artuklu Beyi Timurtaş'ın, Zengî'nin öldürülmesinden yararlanarak gerçekleştirdiği Dara kuşatmasına ise bizzat katılmıştır.²⁶

Nûreddin Mahmud Devri'nde Dımaşk'a giden (563/1167-1168) İbnü'l-Ezrâk, Dımaşk'ta bir süre vakıf riyasetinde bulunmuş; 566/1170'te Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin babasının ve ailesinin Dımaşk'tan Mısır'a uğurlanma törenine tanıklık etmiştir.²⁷ Selâhaddin öncesi dönemin anlaşılmasında ve aynı dönemdeki bölge emirliklerinin durumunun tespit edilmesinde olduğu kadar İbnü'l-Ezrâk'ın Musul ve Dımaşk hatıralarında Zengîler ve Nûreddin Mahmud Devri'yle ilgili anlattıkları da Selâhaddin ile ilgili araştırmaları doğrudan ilgilendirmektedir. Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid'in Mervânîler'le ilgili bölümleri, Bedevî Abdüllatif Avad tarafından, 1959'da Kahire'de;²⁸ Artuklular'la ilgili kısmı ise Ahmet Savran tarafından 1992'de Erzurum'da yayımlanmıştır.

Üsâme b. Münkız

Üsâme b. Münkız eş-Şeyzerî, Şeyzer Kalesi'nin sahibi Münkızıoğulları'ndan emir Mürşid'in oğludur. 488/1095'te babasının emirliği sırasında Şeyzer'de doğan Üsâme, Nûreddin Mahmud Devri'ni kaleme almış önemli tanıklardandır.

Üsâme, Münkızıoğulları arasındaki çekişmelerden dolayı²⁹ 524/1130'da Şeyzer'den ayrılıp Dımaşk'a gitmiş; Dımaşk Atabegleri Tuğteginliler'e bir süre hizmet ettikten sonra İmâdüddin Zengî'nin hizmetinde bulunmuştur. 533/1138'te Şeyzer'i kuşatan Haçlı-Bizans güçlerine karşı savaşmış; 539/1145'te Mısır'a gitmiş; Mısır'daki iktidar kavgalarının içinde yer almıştır.³⁰ Mısır Veziri el-Âdil İbnü's-Sellâr'ın elçisi olarak Dımaşk'a gelmiş, Nûreddin Mahmud'la görüşmüş; Nûreddin Mahmud'un izni ve yardımıyla Suriye'de asker toplamış, Askalan civarındaki Haçlılara yönelik akınlar düzenlemiştir.³¹ Üsâme, 552/1157'de Nûreddin Mahmud'la arasının açılmasına kadar dönemin olaylarını Dımaşk'tan takip etmiş, Nûreddin Mahmud'un Şeyzer'i almasından sonra muhtemelen burayla ilgili hak iddia etmesi üzerine Dımaşk'tan ayrılmış; Hısn-keyfâ (Hasankeyf)'ya yerleşmiş; Selâhaddîn Eyyûbî'nin 1174'te Dımaşk'a gelmesi üzerine 1175'te tekrar Dımaşk'a yerleşip Selâhaddîn Eyyûbî ve emirleriyle birlikte bulunmuştur.³²

Abdüllatif Avad (thk.), Kahire: el-Hey'etü'l-'ammie li şu'uni'l-matabi' vel emireyt, 1959, Neşredenin Mukaddimesi.

26 İbnü'l-Ezrâk, ss. 88-90.

27 İbnü'l-Ezrâk, ss. 157-162.

28 İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, **Târîhu'l-Fârikî**, Bedevî Abdüllatif Avad (thk.), Kahire: el-Hey'etü'l-'ammie li şu'uni'l-matabi' vel emireyt, 1959.

29 Yüsri Abdülgani, s. 38.

30 Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 119.

31 Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Fikret İşıltan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008, Cilt: 2, s. 283.

32 Ali Sevim, "Üsâme b. Münkız", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, s. 221.

Çağının Haçlıları da dâhil, Doğu ve Güney Akdeniz'deki neredeyse bütün aktörler ile görüşme olanağı bulup 584/1188'de vefat eden Üsâme b. Münkız'ın günümüze ulaşan en önemli eseri, otobiyografisinden oluşan Kitâbü'l-İtibâr'dır.³³ Ali Sevim'e göre,³⁴ İslâm dünyasının ilk otobiyografisi olan eserde Üsâme, yaşamıyla birlikte dönemin önemli ekonomik, siyasi, sosyal, tarihi olaylarını ve büyük doğal afetleri kendi bakış açısıyla aktarmıştır.

1886'da Paris'te Derenbourg tarafından yayımlanan,³⁵ daha sonra Almanca, Rusça gibi dillere çevrilen ve çok sayıda farklı Türkçe çevirisi de bulunan Kitâbü'l-İtibâr, Selâhaddin'le ilgili araştırmaların ilk kaynakları arasındadır. Ele aldığı dönemin atmosferini en iyi yansıtan eserler arasında yer alan bu kaynakta, Dımaşk'ın zaptından sonra Nüreddin Mahmud ile Mısır vezirleri el-Âdil İbnü's-Sellâr ve Melikü's-Salih b. Rüzziq arasındaki ilişkiler noktasında İbnü'l-Kalânîsi'de değinilmekle yetinilen ayrıntılar, onun eserinde farklı yönleriyle yer almaktadır.

Mardî b. Ali b. Mardi et-Tarsûsî

Süryani kökenli iken İslâm'ı seçen müverrihin hayatı hakkında elimizde yeteri kadar bilgi yoktur. Ancak onun Selâhaddin için, 583/1187'de Tabsıratü Erbâbi'l-Elbâb fi Keyfiyyeti'n-Necât fi'l-Hurûb adlı eseri hazırladığını biliyoruz. Bu, savaş aletleri hakkındadır ve İslâmî devirde bu hususta yazılmış, bağımsız nadir bir eserdir. Müverrihin 1193'te vefat ettiği düşünülmektedir.

Tabsıratü Erbâbi'l-Elbâb'ın el yazması iki nüshasından biri Bodleian Library, diğeri Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bodleian Library'deki nüsha, 1947-48'de Claude Cahen, 1968'de de Antoine Boudot-Lamotte tarafından tahkik edilmiş, 2004'te Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasımı yapılmıştır. Bodleian Library'deki nüshaya göre daha düzenli ve iyi durumda olan Süleymaniye Kütüphanesindeki nüsha ise 1998 yılında Karen Sadir tarafından yayımlanmıştır. Muhammet Hekimoğlu da iki nüshayı karşılaştırıp neşretmiştir.³⁶

İmâdüddin Kâtip el-İsfahânî

519/1125'te doğup 597/1201'de Dımaşk'ta vefat eden Ebû Abdillâh İmâdüddin Muhammed el-Kâtip el-İsfahânî, Nüreddin Mahmud ve Selâhaddin-i Eyyûbî devirlerindeki kâtiplik görevinden dolayı "Kâtip İmâd" olarak bilinmiştir. Selâhaddin ile ilgili araştırmaların en kapsamlı ve en önemli kaynağıdır.

Kâtip İmâd, Nizâmiye medreselerinde eğitim aldıktan sonra Bağdat'ta farklı görevlerde bulunmuş;

³³ Yüsrî Abdülgani, ss. 38-39.

³⁴ Ali Sevim, "Üsâme b. Münkız", s. 221.

³⁵ İbn Münkız, **Ousâm el bn Mounkidh**, Hartwig Derenbourg (hızl.), Paris: Ernest Leroux Editeur, 1886.

³⁶ Razaman Şeşen, *Selahaddin-i Eyyubi ve Devri*, İstanbul: İSAR, 2000, s.502-504; Erkan Göksu, Mardî et-Tarsûsî'nin "Tabsıratü Erbâbi'l-Elbâb Fi Keyfiyyeti'n-Necât Fi'l-Hurûb" Adlı Eseri ve Orta Çağ İslâm Tarihçiliği Bakımından Önemi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*; 2010, Cilt 17, Sayı 43, ss. 291-307.

Dîvânü'l-Hilâfe'de çalışmıştır. Hizmetinde bulunduğu, Busra ve Vasıt nâibliğini yaptığı Abbâsî Veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin 560/1165'teki ölümü üzerine Nûreddin Mahmud'un âlimlere verdiği değeri duyup 562/1167'de Dimaşk'a gelmiştir. Dimaşk'ta, Tikrit yıllarından tanıdığı Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb'la buluşmuş; Selâhaddîn-i Eyyûbî'yle tanışmıştır. Kadî Kemâleddin eş-Şehrezûrî tarafından takdir edilmiş; el-Medresetü'n-Nûriyye'de müderrisliğe başlamış ve Nûreddin Mahmud'la tanıştırılmıştır. Aynı yılın sonlarında divanda önemli bir göreve getirilmiş; bu görevi sırasında Selâhaddîn-i Eyyûbî'yle yakınlığı artmış; 564/1169 sonlarında Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin amcası Şîrkûh'un üçüncü Mısır seferi hazırlıklarında görev almıştır. Aynı yıl Nûreddin Mahmud tarafından Ahlât Hükümdarı Zahîrüddin Sökmen'e elçi olarak gönderildikten sonra Dîvân-ı İnşâ'nın başkanlığına getirilmiştir. Kâtip İmâd bu görevi sırasında farklı yerlere gönderilen önemli mektup ve evrakı kaleme almıştır. 566/1170'te Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh (ö.1170)'a Musul'un temliknâmesini götürmesi için elçi olarak görevlendirilmiştir. Bu görevden dönünce Nûreddin Mahmud, ders verdiği el-Medresetü'n-Nûriyye'nin idaresini ona vermiş; bu medrese "İmâdiyye Medresesi" olarak onun adıyla anılmıştır. El-Muvaffik el-Kaysarânî, Nûreddin Mahmud tarafından Mısır'ın malî durumunu teftiş etmek üzere Mısır'a gönderildiğinde, Divan-ı İstifa'nın başına Kâtip İmâd getirilmiştir. Kâtip İmâd, aynı zamanda, 567/1172'den itibaren, askerî ve adlî işler dışında bütün devlet memurlarını teftiş etmekle görevli ve üyelerine "müşrif" denen Divan-ı İşraf'ın başında da bulunmuştur. Böylece el-Kaysarânî'nin Mısır'a gönderilmesinden sonra inşâ, istifa ve işraf divanları riyasetlerinin üçü de ona bırakılmıştır. Ayrıca Kâtip İmâd, Nûreddin Mahmud'un sır kâtipleri arasında yer almış; Nûreddin Mahmud, 11 Şevval 566/ 17 Haziran 1171'de vefat edinceye kadar ona hizmet etmeye devam etmiştir.³⁷

Nûreddin Mahmud'un vefatından sonra Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yanında görev alan ve Selâhaddîn'in yaşamı boyunca onun sır kâtipleri arasında yer alan İmâdüddin el-İsfahânî, Nûreddin-Selâhaddin devri için en önemli eserleri kaleme alan isimlerin başında gelmektedir.

İmâdüddin el-İsfahânî'nin edebiyat alanından İran-İrak Selçukluları tarihine kadar çok sayıda eser arasında Selâhaddin devri ile ilgili ilk önemli kitabı, el-Berku's-Şâmî'dir. Eserin III. ve V. ciltleri³⁸ dışındaki ciltleri günümüze ulaşmamıştır. Ancak kitabın Sene'l-Berki's-Şâmî adı altında el-Bündârî olarak bilinen el-Feth b. Ali el-Bündârî el-İsfahânî (ö.1245) tarafından kaleme alınan muhtasarı, Ramazan Şeşen tarafından 1967'de Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmuş; 1971'de Beyrut'ta yayımlanmıştır.³⁹ Daha sonra (1979) Dr. Fethiye En-Nebravî tarafından da ayrıntılı bir tahkike tabi tutulan bu muhtasar,⁴⁰ Nûreddin Mahmud'un son dört yılı ile ilgili en önemli kaynaktır. Sene'l-Berk, bununla birlikte

37 İbn Hallikân, Cilt: 5, ss. 147-153; Ramazan Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 22, ss. 174-176; el-Feth b. Ali el-Bündârî, Sene'l-Berki's-Şâmî, Dr. Fethiye en-Nebravî (thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979, ss. 1-68; Şâkir Mustafa, Cilt: 2, ss. 246-248; Carl Brockelman, Târîhu'l-edebî'l-Arabî, Abdulhalim Necar (çev.), Kahire: Dârü'l-maârif, 1919, Cilt: 6, ss. 5-9.

38 III. cilt, 573-575/1177-1180; V. cilt, 578-579/1182-1184 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır.

39 Bündârî, Sene'l-berki's-Şâmî, Ramazan Şeşen (hzl.), Beyrut: Dârü'l-kitabi'l-cedid, 1971.

40 Bündârî, Sene'l-berki's-Şâmî, Dr. Fethiye en-Nebravî (thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1979.

Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin devleti devraldığı dönemle ilgili de hiç kuşkusuz en önemli kaynaktır.

Kâtip İmâd'ın büyük eserlerinden biri de Nusretü'l-fetre ve usretü'l-katre adlı tarihidir. Nusretü'l-fetre ve usretü'l-katre'de 569/1174 yılına kadar gelen İran-İrak Selçukluları tarihi konu edinilmiştir. Kâtip İmâd, bu eseri hazırlarken önce Irak Selçukluları vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid'in, -Melikşah'ın tahta çıkışından (1072) II. Tuğrul'un ölümüne kadar (1134) gelen- Fütûru zamâni's-sûdûr adlı Farsça tarihini Arapçaya çevirmiş, çevirinin baş tarafına daha önceki Selçuklu tarihini, sonuna da kendi zamanındaki İran-İrak Selçukluları'yla ilgili olayları ilâve etmiştir. Bu eser de Bûndârî tarafından Zübdetü'n-Nuşra ve nuhbetü'l-uşra adıyla ihtisar edilmiştir. Selçuklu tarihinin en sağlam ve en eski kaynaklarından kabul edilen bu muhtasar, Kıvâmüddîn Burslan (ö.1956) tarafından Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Nûreddin ve Selâhaddin devirlerinin tarihsel arka planı işlenirken söz konusu eserin Târîhu devleti Âli Selcûk adıyla yayımlanan 1900 baskısı yararlanılan eserler arasındadır.⁴¹

Kâtip İmâd'ın Harîdetü'l-kaşr ve cerîdetü'l-'aşr adlı antolojisi de Nûreddin ve Selâhaddin devirlerindeki edebiyat çalışmaları ve aynı zamanda şair olan kimi önemli şahsiyetlerin biyografileri için yararlanılacak en önemli kaynaklar arasındadır. Selâhaddin'le ilgili çalışmalarda kimi zaman ihmal edilen bu eser, Selâhaddin devrinin bütün olarak anlaşılmasında en önemli kaynaklardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Onun, Selâhaddin ile ilgili en önemli kaynağı ise hiç kuşkusuz el-Fethu'l-ğussî fi'l-fethi'l-ğudsî adlı eseridir. Hittîn Savaşı, Kudüs'ün fethi, Selâhaddin'in III. Haçlı Seferi'ndeki mücadelesi, Aslan Yürekli Richard (ö.1199) ile yaptığı barış, son günleri ve vefatı ile ilgili ayrıntıların anlaşılmasında hiç kuşkusuz başucu kaynağıdır. Eser, Selâhaddin'in anlaşılıp tanınmasında çok önemli bir yere sahiptir.

İmâdüddin, eserini 588 (1192) yılında yazıp Selâhaddin'e okumuştur. Onun Selâhaddin adına kaleme aldığı bazı mektuplar da kitapta yer almaktadır.

I. cildi Carlo de Landberg tarafından yayımlanan eserin (Leiden 1888) tamamı Kahire'de basılmış (1321-1322), ayrıca Muhammed Mahmûd Subh, tenkitli neşrini gerçekleştirmiştir (Kahire 1962, 1965). Henri Massé, kitabı Conquête de la Syrie et la Palestine par Saladin adıyla Fransızca'ya tercüme etmiştir (1972).⁴²

İbnü'l-Esîr, İbn Vâsıl, Ebû Şâme gibi tarihçiler, İmâdüddin el-İsfahânî'den alıntılar yapmışlardır. Ancak İmâdüddin el-İsfahânî'nin tarih kayıtları sözü edilen eserlerin yanında, özellikle Ebû Şâme (ö.1267) üzerinden günümüze ulaşmıştır. Ebû Şâme'nin Kâtip İmâd'dan yaptığı ve Sene'l-Berkî's-Şâmî'de yer almayan alıntıları da Selâhaddin araştırmalarında önemli kabul edilmelidir.

⁴¹ Bûndârî, Târîhu devleti Âli Selcûk, Mısır: Şirketü kab'i'l-kütübî'l-Arabiyye, 1900.

⁴² Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 22, ss. 174-176.

el-Büstân el-câmi adlı muhtasar⁴³ bir İslâm tarihi de İmâdüddin el-İsfahânî'ye atfedilmiş ancak kitabın 519/1125-593/1197 yıllarında Halep'te yaşamış Kadı İmâdüddin el-İsfahânî adında birine ait olduğu anlaşılmıştır.⁴⁴ Daha çok bir kronolojiden ibaret olsa da kimi zaman diğer eserlerde bulunmayan ayrıntılar içeren bu eser de yazarının Nûreddin ve Selâhaddin devirlerinde yaşamış olması göz önünde bulundurularak kaynaklar arasına alınmış ve olayların tarihinin tetkikinde bu eserden de istifade edilmiştir.

Ebü'l-Farac İbnü'l-Cevzî

510/1116'da Bağdat'ta doğup 597/1201'de aynı şehirde vefat eden Ebü'l-Farac Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre Nûreddin Mahmud için "el-Fahrü'n-Nûrî" adlı, içinde cihad ve adaletle ilgili kıssalarla nasihatların yer aldığı bir kitabın yanında sadece cihad konusunu işleyen bir kitap da kaleme almıştır.⁴⁵ Ancak Ebü'l-Farac'ın Bağdat'ta yazıp Dimaşk'a gönderdiği anlaşılan bu kitaplar günümüze ulaşmamıştır. Onun günümüze ulaşan çok sayıdaki eseri arasında çalışmamızla ilgili olanı, el-Muntazam olarak bilinen el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem adlı tarihidir. Kâinatın yaratılışından 574/1179'a kadar gelişen olayların anlatıldığı bu eser, Nûreddin ve Selâhaddin devri Bağdat'taki gelişmeler açısından önemli kaynaklar arasında bulunmaktadır.

el-Muntazam'ın, Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ tarafından tahkiki yapılan 1992 Beyrut baskısı⁴⁶ titizlikle düzenlenip istifadeye sunulmuştur. Söz konusu eser Nûreddin ve Selâhaddin Devri çalışmalarının Bağdat'ta nasıl yankı bulduğunun anlaşılması açısından da önemli kabul edilmelidir.

Selâhaddin devrinin tamamına tanıklık eden İbnü'l-Cevzî'yi Selâhaddin devri açısından önemli kılan diğer bir husus onun Kudüs davasını kalemiyle doğrudan desteklemesidir. Müellif, bu amaçla Fezâ'ilü'l-Îlâhî adlı eseri yazmıştır. Eser, Cebrâil Süleyman Cebbûr tarafından 1979'da Beyrut'ta basılmıştır.⁴⁷

İbn Memâtî

Ebü'l-Mekârim Es'ad b. Mühezzeb b. Mînâ b. Zekeriyâ b. Ebi'l-Melîh el-Memmâtî, Hıristiyan Kıptî bir ailedendir. 544'te (1149) doğan müverrihin babası Ebû Said el-Hatîr, Fâtımîler'in son döneminde Dîvânü'l-ceyş reisi olarak görev yapmıştır. İbn Memâtî, Selâhaddin'in Fâtımî sarayını ele geçirip Hıristiyanların işine son vermesiyle, taraftarlarıyla birlikte İslamiyet'e geçmiştir. Selâhaddin ve oğulla-

43 Kadı İmâdüddin el-İsfahânî, *el-Büstân el-câmi li cem'i tevarih-i ehl-i zaman*, Muhammed Ali Taani (thk.), Suudi Arabistan: Müessesetü Hammade, 2003.

44 Şâkir Mustafa, s. 291-292; Brockelman, Cilt: 6, s. 132.

45 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fi târîhi'l-ayân*, Müsfir b. Sâlim b. Arîc el-Gâmîdî (thk.), Mekke: Umm Al-Qura University, 1978, Cilt: 8, Kısım: 1, s. 313

46 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ (thk.), Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1992.

47 İbnü'l-Cevzî, *Fezâ'ilü'l-Îlâhî*, nşr. Cebrâil Süleyman Cebbûr, Beyrut: Dârü'l-Afak el-Cedide, 1979.

rının yanında Dîvânü'z-zekât gibi divanlarda görev yapmıştır. Son yıllarını Halep'te Selâhaddin'in oğlu Melikü'z-Zahir'in yanında geçirmiştir.

Onun *Ḳavânînu'd-devâvîn* adlı eseri “Eyyûbîler devrinde idarî, malî ve askerî divanların işleyişinden, Mısır'ın iktisadî, sınaî, ziraî hayatından ve coğrafyasından bahseden eser dört cilt olarak kaleme alınmıştır.” Ancak eser kaybolmuş, sadece yine İbn Mematî tarafından hazırlanan muhtasarı günümüze kalmıştır. *el-Fâşûş fî ahkâmi Ḳarakuş* adlı eseri, Selâhaddin'in Kahire valisi Bahaddin Karakuş'un (ö. 597/1201) uygulamalarını mizahi olarak ele almaktadır.

Müellifin *Hüccetü'l-haḳ 'ale'l-halk fi't-tahzîr min sû'i 'âkıbeti'z-zulm* adlı ve Selâhaddin tarafından çokça okunduğu belirtilen eseri başta olmak üzere, 606/1209'da vefat eden müellifin pek çok eseri günümüze kalmamıştır. Onun *Siretü Selâhaddin* (Selâhaddin'in Hayatı) eseri de kayıp eserler arasındadır.⁴⁸

Yâkût el-Hamevî

Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, 574/1178 ya da 575/1179 yılında Anadolu'da doğmuş;⁴⁹ beş-altı yaşlarındayken Anadolu'dan esir olarak götürülüp Bağdat'ta, efendisi Asker b. Ebû Nasr İbrâhim el-Hamevî tarafından iyi bir eğitime tabi tutulmuştur. Yâkût, ticaretle uğraşan efendisi ile birlikte Şam, Mısır ve İran'dan birçok yeri görmüş; gittiği şehirlerin kütüphanelerini gezip kitap ticaretiyle de uğraşmış; bu uğraş ona farklı yerlerle ilgili kitapları görme imkânı vermiştir. 626/1229'da Halep'te vefat eden Yâkût'un eserlerinden *Mu'cemü'l-büldân*, çalışmamızda geçen şehir ve kaleler hakkında bilgi edinmek açısından önem taşımaktadır. Bu eser, alfabetik sıraya göre dizilmiş bir coğrafya kitabıdır. Yâkût, bu eserde anlattıkları yerlerin coğrafik konumu hakkında bilgi vermiş, tarihini ve önemli şahsiyetlerinin hayat hikâyesini muhtasar olarak aktarmıştır. Eser bu yönüyle çalışmamızın incelediği dönemi de kapsayan bir yer isimleri ansiklopedisi mahiyetinde, yardımcı kaynaklarımız arasında yer almıştır.⁵⁰ *Dâru Sâdr* yayımlarının 1977 Beyrut baskısı pek çok çalışmada esas alınmıştır.⁵¹

Yahya b. Hâmid İbn Ebî Tay

Yahya b. Hâmid İbn Ebî Tay el-Halebî, 575/1180'de Halep'te doğmuş; 630/1233'te Mısır'da vefat etmiştir. Halep Şîîlerinin önde gelenleri arasında yer alan babası, 1157'de Nûreddin Mahmud tarafından Halep'ten sürgün edilmiştir.⁵²

Nûreddin'e muhalif olmasına rağmen Selâhaddin'e büyük bir muhabbet besleyen İbn Ebî Tayy'ın

48 Mehmet Ali Kapar, “*Es'ad b. Memmatî*”, *DİA*, TDV Yayınları: İstanbul, c.11, ss. 349-350.

49 Casim Avcı, “Yâkût el-Hamevî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2013, Cilt: 43, s. 289.

50 Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 135-136; Şâkir Mustafa, Cilt: 2, ss. 250-252.

51 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâr-ı Sâdr, 1977.

52 Ebû Şâme, Cilt: 2, s. 77.

tarihle ilgili eserlerinden hiçbirine ulaşamamış; onun anlattıkları Ebû Şâme, İbnü'l-Âdim, İbn Kâdi Şühbe, Zehebî gibi tarihçiler aracılığıyla günümüze aktarılmıştır.⁵³ Batılı tarih araştırmacıları da söz konusu eserlerde İbn Ebî Tayy'ın anlattıklarını tespit edip eserlerinde aktarmışlardır.

Resul Caferiyan, İbn Ebî Tayy'dan yapılan alıntılarının geniş bir indeksini çıkarmış ve 2000 yılında Tahran'da yayımlamıştır.⁵⁴

İbnü'l-Esîr

555/1160'ta Cizre'de doğan Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr el-Cezerî, İmâdüddin Zengî günlerinden itibaren Zengîlerin hizmetinde bulunan bir aileye mensuptur. İbnü'l-Esîr kardeşler olarak bilinen üç kardeşin ikincisidir.⁵⁵ el-Kâmil fi't-târîh ve et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîhu'd-devleti'l-Atâbekiyye fi'l-Mevsıl) adlı eserleriyle, genel İslâm tarihinde olduğu gibi Zengî tarihi alanında da eserleri en çok dikkate alınan tarihçiler arasındadır.

İbnü'l-Esîr, Musul ve Bağdat'ta eğitim görmüş, Kudüs'ün Selâhaddîn-i Eyyubî tarafından alınmasından sonra tarihle uğraşmaya başlamıştır. Kudüs'ün fethine müteakip 584/1188'de Dımaşk-Halep bölgesine geçen müverrih, Dımaşk'ta Selâhaddîn-i Eyyubî ile görüşmüş, Hittîn Savaşı'nın yapıldığı alanı gezmiş, Selâhaddîn-i Eyyubî'nin Antakya Haçlılarına karşı düzenlediği sefere Musul askerlerinin içinde tarihçi olarak katılmış, ardından Musul'a dönmüştür. 603/1206 yılında Zengîlerden Musul Atabegi Nûreddin Arslanşah (ö.1211) için et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîhu'd-devleti'l-Atâbekiyyefi'l-Mevsıl) adlı eserini yazmış, Nûreddin Arslanşah'ın vefatı üzerine eserini oğlu Mesud'a sunmuştur.⁵⁶

Kendisinden sonraki bütün tarihçilerin kaynakları arasında yer alan⁵⁷ İbnü'l-Esîr'in, çok sayıdaki eseri arasında konumuzu doğrudan ilgilendiren iki eseri, el-Kâmil fi't-târîh ve et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîhu'd-devleti'l-Atâbekiyyefi'l-Mevsıl) adlı eserleridir.

Dünyanın yaratılışıyla başlayıp 628/1231 yılı sonuna kadar gelen el-Kâmil fi't-târîh, İslâm tarihinin en önemli kaynakları arasındadır.⁵⁸

53 Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 139, 140; Şâkir Mustafa, Cilt: 2, ss. 252-255.

54 Resul Caferiyan, *Yahya b. Hâmid b. Zafir et-Taî İbn Ebî Tayy el-Halebî*, Tahran: R.1379.

55 Bu kardeşlerin en büyüğü, Mecdüddin, en küçüğü, Ziyâuddin İbnü'l-Esîr'dir; İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyyefi'l-Mevsıl*, Abdülkadir Ahmed Tuleymât (thk.), Kahire: Dârü'l-kütübü'l-hadis- Bağdat: Mektebetü'l-müsna, 1963, Tahkik Edenin Mukaddimesi, s. 9; İbn-i Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Ahmet Cad (thk.), Kahire: Dârü'l-hadis, 2006, Cilt: 13, ss. 125-126; Şâkir Mustafa, Cilt: 2, s. 111.

56 Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 137-138; Abdülkerim Özyayın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 21, ss. 26-27.

57 Hamilton Gibb, *The Life Of Saladin From Work Of Imad Ad-Dîn and Baha Ad Dîn*, Oxford: Oxford At The Clarendon Press, 1973, s. 1.

58 Kâtip Çelebi, Cemâleddin Muhammed ibn İbrahim Vatvât'ın (ö. 718) el-Kâmil'e vakalarla ilgili faydalı notlar eklediğini; Ebû Tâlip Ali bin Enceb ibnü'l-Sâ'i'nin (ö. 674) 656 yılı olaylarına kadar bir zeyl yaptığını, Mevlânâ Necmeddin et-Tarimî'nin de ustalık bir inşa ile bu eseri Farsçaya çevirdiğini belirtmiştir. (*Kesfu'z-zunûn*, Cilt: 2, s. 1379.)

İbnü'l-Esîr, eserinin başında, doğuyu anlatanların batıyı, batıyı anlatanların doğuyu ihmal ettiklerini, kendisinin buna karşı kapsamlı bir tarih oluşturmak için bu büyük tarih çalışmasını kaleme aldığını ifade etmiştir.⁵⁹ Tarihî olaylar arasında sağlam bir ilginin kurulduğu, gereksiz ayrıntıların ayıklandığı eser, Türkçeye de çevrilmiştir.⁶⁰ Son dönemde Türkiye'de yapılan çalışmalarda hatalı Türkçe çeviri değil, tahkiki Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî tarafından yapılan ve 1978'de yayımlanan Arapça baskı esas alınmaktadır.⁶¹ Nûreddin Mahmud'un dedesi Kasîmüddeve Aksungur (ö.1094)'dan Nûreddin Arslanşah'ın 607/1211'deki vefatına kadar gelen olayları kapsayan et- Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye (Târîhu'd-devleti'l-Atâbekiyyefi'l-Mevsıl) ise, Zengî'lerin özel bir tarihini konu edinmesinin yanında Nûreddin Mahmud'la ilgili el-Kâmil'de yer almayan bazı bilgileri içermesi açısından da önemlidir. İbnü'l-Esîr, bu eserinde, Nûreddin Mahmud'u anlatırken el-Kâmil'de olduğu gibi İmâdüddin Zengî'nin ve emirlerinin hizmetinde bulunduğunu ifade ettiği⁶² babasının anlattıklarından yararlanmış; Kâtip İmâd ve İbn Asâkir gibi tarihçilerin eserlerine de başvurmuştur. Eserin tek yazma nüshası, "Târîhu Devleti'l-Atâbekiyye Mulûkü'l-Mavsıl" adı altında Paris'te bulunmuştur.⁶³

İbnü'l-Esîr, tarih eserlerini, Selâhaddin ve varislerinin müzmin muhalifleri Musul Zengîleri için ve onların bakış açısıyla kaleme almıştır. Musul Zengîlerinin bakış açısının, Nûreddin Mahmud açısından olduğu kadar onun halefi Selâhaddin-i Eyyûbî açısından da sorunlu olduğu söylenebilir. Nûreddin Mahmud ve Selâhaddin-i Eyyûbî'nin ideallerini genel anlamda paylaşmayan bu idare, her iki hükümdar karşısında da varlık mücadelesi vermiştir. Musul idaresi, Nûreddin Mahmud Devri'nde Haçlılarla mücadelenin çok az bir kısmında yer almış, Nûreddin Mahmud'un vefatından sonra ise Selâhaddin-i Eyyûbî'nin hâkimiyetini tanıyınca kadar bu mücadelenin dışında kalmış hatta genel olarak bu mücadelenin karşısında yer almıştır.

630/1233'te Musul'da vefat eden İbnü'l-Esîr, öncelikle Nûreddin Mahmud'un Haçlılara karşı mücadelesinden, Musul Zengîlerinin önemini ispatlamak için istifade etmeye çalışmıştır. Musul Zengîlerinin, Selâhaddin döneminde ve sonrasında Eyyûbîlerle yaşadıkları problemleri temellendirmek niyetiyle Nûreddin Mahmud ve halefi Selâhaddin arasında yaşanması mümkün sıradan sorunları olduğundan farklı bir boyuta taşımaya çalıştığı izlenimini vermiştir. Bu yönleriyle soruna ihtilaf yönünden yaklaşmak isteyen batılı araştırmacıların eline vazgeçilmez bir malzeme sunmuştur.

Şehir devleti bakış açısına takılıp kalan İbnü'l-Esîr, Nûreddin ve Selâhaddin'i anlayamamış ancak Musul Zengîlerinin duruşunu temellendirmek için Nûreddin'i kayırsa da Selâhaddin'e karşı düşmanlıkla

59 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (thk.), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1978, Cilt: 1, s. 6.

60 İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özyayın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.

61 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (thk.), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1978.

62 İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyyefi'l-Mevsıl*, Abdülkadir Ahmed Tuleymât (thk.), Dâru'l-kütübi'l-hadis (Kahire)-Mektebetü'l-müsna (Bağdat), Bağdat-Kahire, 1963, ss. 118-147.

63 İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyyefi'l-Mevsıl*, Abdülkadir Ahmed Tuleymât (thk.), Dâru'l-kütübi'l-hadis (Kahire)-Mektebetü'l-müsna (Bağdat), Bağdat-Kahire, 1963.

ifade edilebilecek bir karşıtlık içindedir. Bununla birlikte Selâhaddin'in şanı yükselince ona açıktan hücum etmeyi göze alamamış, onun başarılarını küçümsemek ve büyüklüğüne gölge düşürmek için uğraşmıştır.

Bölgenin büyük bir İslâm devletine duyduğu ihtiyacı dikkate almamış, Eyyûbîlerin büyük devlet olma ve büyük devlet vasfını koruma mücadelesini şehir devletlerinin idarecilerinin ihtiraslarına benzeterek değerlendirmiştir. Büyük tarihçiyi bu şehir devleti bakış açısı sorunundan ancak Moğol istilası kurtarabilmiştir. Onun istila sonrasındaki bakış açısıyla istila öncesi bakış açısı arasında kayda değer bir fark vardır. Lâkin eserlerini bu açıdan tashih etmemiştir.

Bu kusurlara rağmen, Selâhaddin'in menşei ve devlet anlayışı gibi pek çok konuda İbnü'l-Esîr, en önemli kaynaklardan biri kabul edilmelidir.

Bahâeddin İbn Şeddâd

Bahâüddîn Yûsuf İbn Şeddâd el-Mevsilî el-Halebî, 539/1145'te Musul'da doğmuş; Musul'daki medreselerde ve Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'nde eğitim görmüştür. 569/1174'te Bağdat'tan Musul'a dönen İbn Şeddâd, Musul Atabegi İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd (ö.1193) tarafından Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh (ö.1225), Selâhaddin-i Eyyûbî ve başka hükümdarlara elçi olarak gönderilmiş; 583/1188'de hac dönüşü Dımaşk'ta bulunduğu sırada Kevkeb Kalesi'ni kuşatan Selâhaddin-i Eyyûbî'nin çağrısı üzerine onunla buluşmuştur. Kudüs'ün alınmasından sonra 584/1188'de Kudüs'e gitmiş; Fezailü'l-cihâd adlı eserini Selâhaddin-i Eyyûbî'ye sunmuştur. Bu tarihten sonra Selâhaddin-i Eyyûbî'nin yakın çevresi içinde yer alan İbn Şeddâd, kadıaskerlik, Kudüs kadılığı ve Halep kâdılkudâtlığı gibi görevlerde bulunmuş, Selâhaddin-i Eyyûbî'nin vefatına kadar Eyyûbî devletinin yetkin bürokratları arasında yer almıştır. Onun vefatından sonra ise çocukları ve torunlarının hocası olarak Halep'te bulunmuş; Eyyûbîlerin iç ihtilaflarında Halep'i kollayan ve Selâhaddin'in evlatlarının hamisi konumunda bulunmuştur.⁶⁴

632/1234'te vefat eden İbn Şeddâd'ın tarih alanındaki tek eseri,⁶⁵ Selâhaddin-i Eyyûbî'yi bir kronikçi gibi değil, yakınında bulunan biri olarak açık ve basit bir tarzda anlattığı⁶⁶ en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye (Sîretü Salâhiddîn, es-Sîretü'l-Yûsufiyye)'dir. İbn Şeddâd, Nûreddin Mahmud Devri'nde Musul ve Bağdat'ta bulunsa da Selâhaddin-i Eyyûbî'nin yanında olduğu dönemde Nûreddin Mahmud-Selâhaddin-i Eyyûbî ilişkisini Selâhaddin-i Eyyûbî'nin kendisinden ve yakınlarından dinlemiş; söz konusu eserinde bu hususlara temas etmiştir.⁶⁷

64 Casım Avcı, "İbn Şeddâd, Bahâeddin", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, s. 373; Bahâeddin İbn Şeddâd, en-Nevâdirü's-sultâniyye, Cemâleddin eş-Şeyyâl (thk.),

Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994, Tahkik Edenin Mukaddimesi.

65 Yûsri Abdulgani, ss. 103-104.

66 Gibb, s. 2.

67 Bahâeddin İbn Şeddâd, en-Nevâdirü's-sultâniyye, Cemâleddin eş-Şeyyâl (thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994.

İbn Şeddâd, Selâhaddîn'in ahlakı ve kişiliği hakkında en kıymetli bilgileri veren kaynaklar arasındadır. Ancak Musul kökenli bir Halep bürokrati olması, onun cihadla ilişkisini sorunlu hâle getirmiştir. Onun Selâhaddîn'in gençliği ile ilgili verdiği özet bilgiler tamamen başkalarından alınmadır. Kudüs'ün fethi ve sonrasında ilgili verdiği bilgilerde ise kendi şahsiyetini öne çıkardığı hissedilmektedir. Asıl sorun ise İbn Şeddâd'ın Haçlılara karşı cihadın dışında kalan Halep idaresinin bu yaklaşımını değiştirecek bir anlatımdan kaçınmasıdır.

İbn Şahinşah el-Eyyûbî

Muhammed b. Takiyüddin Ömer b. Şahinşah el-Eyyûbî'nin 568'de (1172-1173) Mısır'da doğduğu tahmin ediliyor. Selâhaddîn'in ağabeyi Şahinşah'ın torunu, Takiyüddin Ömer'in oğludur.

Hayatının ilk dönemi hakkında ayrıntılı bir bilgimiz yoktur. Babası ile birlikte bulunduğu düşünülmüşse erken dönem hayatı Mısır, Hama ve Meyyâfârikîn'de geçmiş olmalıdır. Eyyûbî hanedanının diğer fertleri gibi çok yönlü bir şahsiyettir. Etrafında yüzlerce alim bulunan, şiir ve edebiyatta da önde bulunan bir devlet adamı ve askerdir. Selâhaddîn'in vefatından sonra Haçlılarla mücadelede adı en çok anılan Eyyûbî hükümdarlarından.

Ebû Şâme, onun 611'de (1214-1215) Haçlılara karşı zaferini özellikle anmıştır. Aynı müverrih onun için "Yiğitti, alimleri, fazilet ehlini severdi. Etrafında maaşlarını düzenli ödediği bir ulema sınıfı bulunurdu. El-Muzmâr diye bir tarih kitabını tasnif etmişti." kaydını düşmüş, kitabın on ciltten oluştuğunu da beyan etmiştir.

617/1220'de Hama'da vefat eden müverrihin yıllara göre düzenlenen söz konusu tarih kitabından sadece 575-582 yılları arası elimize geçmiştir. Eser, Tunus'ta bulunmuş ve Mısırlı tarihçi Hasan el-Habeşi tarafından tahkik edilmiştir.⁶⁸

Eser sadece sekiz yılı kapsamına rağmen kanaatimce Selâhaddîn ve onun mücadelesi konusunda oldukça önemlidir. Örneğin Meyyâfârikîn'in fethinin Eyyûbî hanedanında vesile olduğu sevinci onun Kahire tanıklıklarından öğrenebiliyoruz.

Sıbt İbnü'l-Cevzî

Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, 582/1186'da Bağdat'ta doğmuş, Mirâtü'z-zamân fî târîhi'l-ayân adlı kapsamlı tarihi ile tanınmıştır. Babası memlûklü bir Türk'tür. Anne yönünden ise Nûreddin Mahmud Devri'nin Bağdat tarihçilerinden Ebü'l-Farac İb-

⁶⁸ İbn Şahinşah, Muhammed b. Takiyüddin Ömer, *Mizmarü'l-Hakaik ve Sırrü'l-Halaik*, thk. Hasan Habeşi, Kahire: Alemü'l-Kutüb, 1401, Mukkaddime bölümü; Ebû Şame, 5/188; İbnü'l-İmâd,

7/138; Makrizî, es-Sülûk, 1/324.

nü'l-Cevzî (ö.1201)'nin torunudur.⁶⁹

654/1256'da Dımaşk'ta vefat eden Sıbt İbnü'l-Cevzî, Bağdat, Musul ve Dımaşk'ta eğitim görmüş; Dımaşk'ın önemli camilerinde vaaz vermiş, vaazlarıyla halkla birlikte önemli devlet adamlarını da etkilemiştir. Dımaşk Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam (ö.1227)'in takdirini kazanan Sıbt, Eyyübî hükümdarları el-Melikü'l-Muazzam ve el-Melikü'l-Eşref (ö.1237) ile birlikte 607/1210 yılında Haçlılara karşı düzenlenen Nablus seferine de katılmıştır.⁷⁰

Mezhep olarak Hanefî, zihniyet olarak Hanbelî olan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin yaradılıştan kendi ölüm yılına kadar olan olayları anlattığı ve çok sayıda muhtasarı ile zeyli yazılan kırk ciltlik *Mirâtü'z-zamân fi târihi'l-ayân*,⁷¹ Nûreddin ve Selâhaddin'le ilgili anlatımlarında genellikle İbnü'l-Esîr gibi tarihçilerin anlattıklarını ihtiva etmektedir. Nûreddin Mahmud'un halk arasında velî olarak tanınması gibi hususlarda özgün notlar aktaran müverrih Selâhaddin ve varisleri ile ilgili araştırmaların önemli kaynakları arasındadır.

Eserin Suudi Arabistan Ummü'l-Kura Üniversitesi tarafından yapılan tahkiki⁷² ve Haydarabat'ta Dairetü'l-Maarif el-Osmanî tarafından yapılan baskısı çalışmalarda çokça yararlanılan baskılardandır.⁷³ Ancak son yıllarda Mısır'da daha nitelikli bir baskısı da yapılmıştır.

İbnü'l-Adîm

Ebü'l-Kasım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh el-Halebî, 588/1192'de Halep'te doğmuştur. Eyyübî Devri devlet adamlarından olan İbnü'l-Adîm, Halep'te ilimle meşgul olan Benû Carede ailesindedir. Babası Halep kadılığı yapmış, amcası da Halep hazinesinin başında bulunmuştur. İlk derslerini onlardan alan ve onlarla bir arada bulunmaktan dolayı pek çok emirle buluşma, tanışma imkânı elde eden İbnü'l-Adîm, farklı medreselerde ders gördükten sonra Halep Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir Gazî (ö.1216) tarafından şehrin Şâdbaht ve Hallâviyye medreselerinin müderrisliğine tayin edilmiş, ardından babası ve dedeleri gibi Halep kadılığına getirilmiştir. Anadolu Selçuklularına elçi olarak gönderilmiş, 1216'da Halep Eyyübî'lerinden Sultan el-Melikü'l-Azîz'in veziri olmuş, vezirliği sonraki dönemde de devam ederek 658/1260 yılına kadar sürmüştür. İlhanlı Hükümdarı Hülâgû (ö.1265)'nun 658/1260'ta Halep'i işgal etmesinden bir süre önce Kahire'ye gitmiş, Kahire'deyken Hülâgû'nun tüm Şam bölgesine kâdilkudât (başkadı) tayin edilme teklifini reddetmiştir.⁷⁴

69 Yüsrî Abdulgani, s. 87.

70 Şâkir Mustafa, Cilt: 2, s. 261; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 144-145; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2009, Cilt: 37, s.

87.

71 Kâtip Çelebi, Cilt: 2, ss. 1647-1648.

72 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fi târihi'l-ayân*, Müsfir b. Sâlim b. Arîc el-Gâmidî (thk.), Mekke: Umm Al-Qura University, 1978.

73 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fi târihi'l-ayân*, Haydarabat: Dairetü'l-maarif el-Osmanî, 1951.

74 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi i Haleb*, Süheyl Zekkâr (thk.), Beyrut: Dârü'l-fikr, 1988, Neşredenin Takdimi, s. 5-29; Şâkir Mustafa, Cilt: 2, s. 263; Brockelman, Cilt: 6, s. 85; Şeşen,

660/1262'de Kahire'de vefat eden İbnü'l-Adîm'in çeşitli konulardaki çok sayıda eseri arasında tarihle ilgili iki eseri, Halep tarihi konusunda ilk tasnif edilmiş eserler olan⁷⁵ *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb* ile *Zübdetü'l-Haleb min târîhi Haleb* adlı eserleridir.

Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb, İbn Asâkir'in *Târîhu medîneti Dımaşk*'ı ile aynı tarzda yazılmış, bir Halep tarihidir. Muhtemelen kırk cilt olarak yazılmış, günümüze sadece on cildi ulaşmıştır. Müslüman tarihçilerin yanı sıra gayrı müslim tarihçilerden de yararlanılarak Halep'i, coğrafik özellikleri, tarihi, kültürü, âlimleri, muhaddisleri başta olmak üzere bütün yönleriyle ele alan⁷⁶ bu on ciltlik tarih özellikle İmâdüddin Zengî ve babası Aksungur'un biyografileri, dolayısıyla Nûreddin Mahmud'un kökeniyle ilgili bilgiler açısından kıymetlidir. Eserin fotoğraf baskısı, Fuat Sezgin (ö.2018) tarafından 1986'da Frankfurt'ta yapılmıştır. Eser, ayrıca 1988'de Süheyl Zekkâr tarafından tahkik edilerek -son cildi indeks olmak üzere- on iki cilt olarak Beyrut'ta *Dârü'l-fikr* tarafından yayımlanmıştır. Ali Sevim de, bu eserin Selçuklu tarihi ile ilgili bölümlerini Türkçeye çevirmiştir. Pek çok çalışmada Süheyl Zekkâr'ın tahkiki esas alınmıştır.⁷⁷

Zübdetü'l-Haleb ise *Buğyetü't-taleb*'in muhtasarı gibidir. Bu eserde Halep tarihi, Hz. İbrahim Devri'nden 641/1243'e kadar hükümdar esaslı bir dönemsellikle anlatılmıştır. İbnü'l-Adîm, bu kitapta kendisinden önce yazılan tarih kitaplarından alıntılar yapmış, bununla birlikte babasından ve amcasından dinlediklerini aktarmıştır. İbnü'l-Adîm, pek çok vakada İbnü'l-Esîr'in yazdıklarını tamamlamakla yetinse de doğrudan Halep şehir merkezi ile ilgili vakalarda kendisinin yakınlarından topladığı bilgilere dayanmış; İbnü'l-Esîr'in aktarmadığı bilgileri aktararak kaynak oluşturmuştur.

İbnü'l-Adîm'in eseri hem Selâhaddin'in Şam'da İslâm birliğini sağlamaya yönelik Halep Zengîleri ile mücadelesi hem de Selâhaddin devri'nin diğer pek çok vakası için önemli kaynaklar arasındadır.

Uzun yıllar Selâhaddin'in torunlarına danışmanlık, kâtiplik ve elçilik görevinde bulunan büyük müverrih, Halep coğrafyası, tarihi ve sosyolojisine en vakıf şahsiyet kabul edilebilir.

Zübdetü'l-Haleb, Sâmi Dehhan tarafından 1951, 1954 ve 1968 yıllarında Dımaşk'ta Fransız Enstitüsü; 1996'da da Halîl el-Mansûr tarafından *Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye* yayımları aracılığıyla neşredilmiştir. Pek çok çalışmada Halîl el-Mansûr'un neşri esas alınmıştır.⁷⁸

Ebû Şâme

Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, ss. 146-147; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, ss. 478-479; İbn Kesîr, Cilt: 7, Cüz: 13, ss. 210-211.

⁷⁵ Kâtip Çelebi, Cilt: 1, s. 291.

⁷⁶ Yüsrî Abdulgani, s. 124.

⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, Süheyl Zekkâr (thk.), Beyrut: Dârü'l-fikr, 1988.

⁷⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târîhi Haleb*, Halîl el-Mansûr (thk.), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1996.

Ebü'l-Kasım Şihâbüddîn Abdurrahmân el-Makdisî, 599/1203'te Dımaşk'ta doğmuştur. Kıraat, fıkıh gibi ilimlerin yanında tarihle de uğraşan Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn adlı eseriyle çalışmamızın en önemli kaynakları arasındadır. 665/1267'de Dımaşk'ta vefat eden Ebû Şâme, bu eserinde Nûreddin Mahmud ve Selâhaddîn-i Eyyûbî devirlerini (devletlerini) konu edinmiş; bununla birlikte Zengî ve Eyyûbî hanedenlarının diğer şahsiyetlerini de ele almıştır.

Şeşen'e göre Ebû Şâme, eserine kendi görüşlerinden az şey katmış; İbnü'l-Kalânîsî, İbn Asâkir, Kâtip İmâdüddin el-İsfâhânî, İbn Şeddâd, İbnü'l-Esîr ve İbn Ebî Tayy tarafından yazılanları bir araya getirmiştir. Yazdıkları özellikle Kâtip İmâdüddin el-İsfâhânî'nin el-Berku's-Şâmî eserine zeyl gibidir.⁷⁹ Ancak bu durum, anlattığı devir açısından Kitâbü'r-Ravzateyn'in değerini azaltmamıştır. Kitâbü'r-Ravzateyn, tarihle ilgili hiçbir eseri günümüze ulaşmayan Halepli Şîh tarihçi İbn Ebî Tayy'ın Nûreddin Mahmud Devri ile ilgili anlattıklarına ulaşmamız açısından çok önemlidir. Kâtip İmâd'ın elimizde bulunmayan el-Berku's-Şâmî eserine alıntılar üzerinden ulaşmamızı sağlaması yönünden de Kitâbü'r-Ravzateyn, Nûreddin ve Selâhaddinle ilgili çalışmalarda göz önünde bulundurulması gereken bir kaynak durumundadır.

Ebü Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn'e bir mukaddime ile başlamış, bu mukaddimede kaynaklarının, İbn Âsâkir'in Târîhu Medineti Dımaşk; İbn-i Kalânîsî'nin Zeylü Târîhi Dımaşk; İbnü'l-Esîr'in ed-Devletü'l-Atâbekiyye, Kadı Fadıl'ın mektupları, Kâtip İmâdüddin İsfahanî'nin eserleri,⁸⁰ İbn-i Şeddâd'ın en-Nevâdirü's-sultâniyye eserleri olduğunu belirtmiş ve "başka bazı tasnif ve divanlar" ifadesiyle İbn Ebî Tayy'ın eserlerini ima etmiş; İbn Ebî Tayy dışındaki kaynakları konusu açısından ayrı ayrı değerlendirmiştir.⁸¹ Ardından Zengî hanedanı ile ilgili ayrıntılara geçmeden önce Nûreddin Mahmud'un kişisel özellikleri hakkında genişçe bilgi vermiştir. Burada verilen bilgiler, Kitâbü'r-Ravzateyn'in Nûreddin ile ilgili çalışmalar açısından önemini daha da artırmaktadır. Çünkü Ebû Şâme, bu bölümde kaynaklarında anlatılanları te'kid eden ve buna ek olarak da Nûreddin Mahmud çağında yaşayanların tanıklığına dayanan özgün ayrıntılara yer vermiştir. Ebû Şâme'nin buradaki kaynakları, Nûreddin Mahmud Devri'nde yaşayanlar, Nûreddin Mahmud'un hizmetinde bulunanlar veya onların Ebû Şâme tarafından güvenilir bulunan yakınlarıdır.⁸² Bu kaynak çeşitliliği Nûreddin'le ilgili Ebû Şâme'nin eserine ayrı bir değer katmıştır.

Ebü'l-Feth Bencir b. Ebi'l Hasan Bin Bencir el-Eşterî adındaki bir şahsın Nûreddin Mahmud Devri'nde Dımaşk'a geldiğini ve Nûreddin Mahmud için bir siret (biyografi) kaleme aldığını da Ebû Şâ-

⁷⁹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 147-148.

⁸⁰ İmâdüddin el-İsfahânî'nin *el-Berku's-Şâmî* adlı eserinin sadece III. ve V. ciltleri günümüze kalmıştır. Bu ciltlerde Nûreddin Mahmud Devri bulunmamaktadır. Oysa Ebû Şâme, İsfahânî'nin Nûreddin Mahmud Devleti'yle ilgili anlattıklarının secili olmakla birlikte büyük bir yer tuttuğunu ifade etmiş (Cilt: 1, s. 95); el-Berku's-Şâmî'nin elimizde bulunmayan I. cildinden henüz kitabının başında alıntı yapmıştır. (Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, İbrahim Şemseddin (Şerh ve İlgiler), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2002, Cilt: 1, s. 108.

⁸¹ Ebû Şâme, Cilt: 1, ss. 92-96.

⁸² Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 98, 101, 108, 115, 116.

me'nin eserinden öğreniyoruz. Bugün elimizde böyle bir siret bulunmamaktadır. Ancak Ebû Şâme, Nûreddin Mahmud'un şahsiyetini anlatırken bu şahıstan alıntılar yapmıştır.⁸³ Ebû Şâme, dönemin Münir ve Keysaranî gibi şairlerinin Nûreddin Mahmud'la ilgili şiirlerini de Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn'e almış, anlattıklarını diğer eserlere oranla daha çok şiirle desteklemiş, Nûreddin Mahmud'la ilgili diğer eserlerden daha kapsamlı ve bununla birlikte özgün bir metin ortaya koymuştur.

Selâhaddin'in vefatından on yıl sonra doğan (1203) Ebû Şâme, Nûreddin'in yanında onun tartışmasız hayranları arasındadır. Selâhaddin'le ilgili nezih alıntılar yapmış, yer yer şiirlere de yer vermiştir. Selâhaddin'in hedefini ve Allah yolunda adanmışlığını kavramış olmak, Ebû Şâme'yi çağının uleması içinde özgün bir noktaya yerleştirmektedir.

Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn kitabının hem muhtasarını hem zeylini yazmıştır. Müellifin, Nûreddin ve Selâhaddin'in unutulmaması için kaleme aldığını ifade ettiği⁸⁴ Muhtasarü'r-Ravzateyn'de Kitâbü'r-Ravzateyn özetlenmiş, özellikle uzun şiirler çıkarılmıştır. Bu eser, Ahmed Beysûmî tarafından Uyûnü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn adıyla, ekleriyle birlikte 172 sayfalık bir takdim eşliğinde, 1991'de Dımaşk'ta tahkik edilerek yayımlanmıştır.⁸⁵

Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn'in zeyli ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn'de, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin vefatından bir sonraki yılın (590/1194) olaylarından başlayarak 665/1267 yılı olaylarına kadar olan tarihsel süreci yıl yıl özetlemiş, bu dönemde vefat eden önemli şahsiyetlerin biyografilerine yer vermiş, kendi yaşadıklarını da aktarmıştır. Eser, dönemin şahsiyetlerinin tanınması açısından önemli bir kaynak durumundadır. Bu eser, ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi adı altında Muhammed Zâhid Kevserî'nin tahkikiyle neşredilmiştir; günümüzde de bu eser, Kitâbü'r-Ravzateyn'in V. Cildi olarak yayımlanmıştır.

Kitâbü'r-Ravzateyn'in birden çok tahkikli baskısı vardır. İbrahim Özbekli'nin tahkiki de⁸⁶ ancak tahkikiönemli olmakla birlikte İbrahim Şemseddin tarafından yapılan tahkik gittikçe daha çok ilgi görmektedir.⁸⁷

İbn Ebû Usaybia

Selâhaddin'in vefatından muhtemelen bir yıl sonra (1194) Dımaşk'ta dünyaya gelen Ebû'l-Ab-

83 Ebû Şâme, Cilt: 1, s. 117.; Özbekli, bu şahsın isminin "Ebûl-Feth Bencir" değil, "Ebû'l-Feth Bince" olduğunu, yanlışlıkla "Bincer" dendiğini belirtmiştir. (Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*,

İbrahim Özbekli (thk.), Beyrut: Er-Risâle Yayınevi, 1997, Cilt: 1, s. 62.; Ahmet Beysûmî de "Bince" olarak kayda geçmiştir, (Ebû Şâme, *Uyûnü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn*, Ahmet Beysûmî (thk.), Dımaşk: Vezaretü's-sekâfe, 1991, Cilt: 1, s. 119.

84 Ebû Şâme, *Uyûnü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn*, Cilt: 1, s. 180.

85 Ebû Şâme, *Uyûnü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn*, Ahmet Beysûmî (thk.), Vezaretü's-sekâfe: Dımaşk, 1991. zikredilmiş eser

86 Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, İbrahim Özbekli (thk.), Beyrut: er-Risâle Yayınevi, 1997.

87 Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, İbrahim Şemseddin (Şerh ve İlğiler), Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002.

bâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa‘dî el-Hazrecî (ö.668/1269), Nûreddin Mahmud Zengî’nin Dımaşk’ta inşa ettiği Bîmâristânü’n-Nûrî’nin başhekimlerinden Kâsım b. Hâlîfe’nin oğludur. Hekim bir aileye mensuptur, amcası da ünlü bir hekimdir. Bununla birlikte “İbn Ebû Usaybia” künyesini ailesinden değil, Selâhaddin’in dostu, âlim ve hekim Halîfe b. Yûnus İbn Ebû Usaybia’dan almıştır. Eyyübî Devri’nin ünlü hekimlerindedir. Şam’dan Kahire’ye geçmiş ve Sultan’ın kurduğu Bîmâristânü’n-Nâsırî’de hekimlik yapmıştır.

“İbn Ebû Usaybia’nın günümüze ulaşan yegâne çalışması ‘Uyûnü’l-enbâ’ fî tabakâti’l-eṭṭibâ’ dır. Müellif, Vezir Emînüddeve Ebü’l-Hasan b. Gazâl’e takdim ettiği tıp tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan bu eserin malzemesini Dımaşk’ta çalışırken derlemeye başlamış, telifini ise 640-643 (1242-1245) yılları arasında Sarhad’da tamamlamıştır.”⁸⁸

Müellif, devrin tabiplerini tanıtırken Selâhaddin’in devriyle de ilgili bilgiler sunmakta, dolayısıyla devrin anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Tıp tarihinin nadide eserleri arasında yer alan Tabakâti’l-Eṭṭibâ’nın pek çok baskısı yapılmıştır. Bunlar genel olarak August Müller’in neşrine dayanmaktadır.⁸⁹

İbn Müyesser

Ebû Abdillâh Tâcüddîn Muhammed b. Alî b. Yûsuf b. Müyesser el-Mısrî (ö. 677/1278)’nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Eyyübîler’in yıkılışı ve Memlûk Devleti’nin kuruluşu sırasında yaşanan buhrana ve I. Baybars’ın parlak devrine (1260-1277) şahit olduktan sonra 18 Muharrem 677 (11 Haziran 1278) tarihinde Kahire’de vefat ettiği bilinmektedir.

İbn Müyesser’in bugüne kalan tek eseri Aḥbâru Mısr (Târîhu Mısr)’dır. Muhammed b. Ubeydullah el-Müsebbihî’nin (ö. 420/1029) tarihine zeyil olarak yazılmıştır. Bu sebeple Tekmiletü Târîhi’l-Müsebbihî ve Târîhu’l-kebîr ‘ale’s-sinîn zeyyele bihî ‘alâ Kitâbi’l-Müsebbihî adlarıyla da bilinir.

Eser, Tolunoğulları’ndan başlayıp müellifin çağına kadar gelmekte; Nûreddin Mahmud Zengî Dönemi ve Haçlı Seferleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eserin, Makrîzî tarafından 814 (1411) yılında el-Müntekâ min Aḥbâri Mısr li’bn Müyesser adıyla kaleme alınmış, 439-553 (1047-1158) yılları arasında bir muhtasarı günümüze gelmiştir. Ancak Âmir-Biahkâmillâh döneminin (1101-1130) 502-514 (1108-1120) yılları arası kayıptır. Bu eksiklik, Fâtımîler’in son asrıyla ilgili bilgileri İbnü’l-Esîr’den yaptığı alıntılar dışında İbn Müyesser’den aldığı anlaşılabilir Nüveyrî’nin Nihâyetü’l-ereb’inden tamamlanabilmiştir.⁹⁰

⁸⁸ Mahmut Kaya, “İbn Ebû Usaybia”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 19, ss. 445-446.

⁸⁹ İbn Ebû Usaybi’a, Ahmed b. el-Kâsım el-Hazrecî, et-Tıbbu’l-İslâmî ‘uyunu’l-enbiya ve tabakati’l-etbiya, nşr.: August Müller, Frankfurt: Me’hedü tarihü’l-ulumî’l-‘Arabîyye vel’İslâmîyye fî itari camî’eti, 1995

⁹⁰ İbn Müyesser, el-Müntaka min Ahber Mısr, thk. Eymen Fuad, Kahire: Matbatü’l-Fransi el-İlmî, t.siz, muhakkik mukaddimesi; Ali Sevim, “İbn Müyesser”, DİA, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, c.20, s. 223.

İbn Hallikân

Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Hallikân el-Bermekî el-Erbilî, 608/1211'de Erbil'de doğmuş; 681/1282'de vefat etmiştir. Tarihçi, fakih ve şairdir; Vefeyâtü'l-ayân adlı eseriyle tanınmıştır.

İbn Hallikân, Erbil'de ilimle uğraşan ailesinin Abbâsîler'in ünlü vezir ailesi Bermekîler'in devamı olduğunu söylemektedir. Babası Muzafferîyye Medresesi müderrisi Şehâbeddin Muhammed b. İbrâhim de çağında Erbil'in güvenilir fakihlerinden biridir. Müverrih, Musul, Halep, Dımaşk ve Mısır'da eğitim görmüş; 645/1247 Kādilkudât Sincârî'nin nâibi olmuştur. 659/1261 yılında Memlûk Sultanı I. Baybars (ö.1277) tarafından Suriye kādilkudâtlığına getirilmiş; bu görevinin yanında vakıflar, camiler, hastaneler ve Âdiliyye, Nâsiriyye, Azrâviyye, Felekiyye, Rükniyye, İkbâliyye ve Behesniyye medreselerinin idaresinden sorumlu olmuştur.

669/1271'de Memlûk Sultanı I. Baybars tarafından görevinden azledilen İbn Hallikân, Kahire'ye yerleşip orada müderrislik yapmış; Baybars'ın ölümünden sonra 676/1277'de yeniden Suriye kadılkudâtlığına getirilmiş, yaşamının bu evresinde adı bir isyana karıştığından bir süre tutuklu kalmışsa da serbest bırakılmış ve görevine iade edilmiştir.⁹¹ Söz konusu farklı görevlerin kendisine geniş bir birikim kazandırdığı İbn Hallikân'ın günümüze kadar gelen tek eseri, kısaca Vefeyâtü'l-ayân olarak bilinen Vefeyâtü'l-ayân ve en-bâü ebnâi'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naql evi's-semâ ev eşbete hü'l-ayân'dır. Türündeki eserler arasında ilk kez ashab, tabiin ve halifelere yer verilmeden toplumun her kesiminden kişilerin biyografisini ihtiva eden⁹² eser Şirkûh, Selâhaddin ve diğer Eyyübî büyüklerinin biyografileri açısından en kıymetli eserler arasındadır. Şirkûh, Selâhaddin ve Eyyübî hanedanı mensuplarına karşı büyük bir hayranlık besleyen tarihçi, onların hakkıyla anlaşılması için özellikle gayret göstermiştir.

Vefeyâtü'l-ayân'ın birden çok tahkikli çalışması yapılmıştır. 1978'de Beyrut'ta İhsan Abbas tarafından tahkik edilip yayımlanan baskısı da bilinenler arasındadır.⁹³

Söz konusu baskıdaki sayfa düzeniyle İbn Hallikân, yedi ciltlik eserin son cildinde Selâhaddin'in hanedan efradı dışında sadece şahsına 82 sayfa ayırmıştır. Büyük müellif, Selâhaddin'e duyduğu hayranlığı, şu sözlerle ifade etmiştir: “Onun vefat ettiği gün İslâm, Hülefayı Râşidîn'in vefatından o yana öyle bir kayıp yaşamamıştı... Allah'a yemin olsun ki insanlardan işittim ki onlar onun yerine ölmek istiyorlardı... Bugüne kadar ben kendimden ve başkasından biliyorum ki eğer insanların birbirlerinin yerine ölmeleri mümkün olsaydı nefisler onun için feda edilirdi.”⁹⁴

91 İbn Hallikân, Cilt: 1, Neşreden Girişi, ss. 5-13.; İbn Kesîr, Cilt: 7, Cüz: 13, s. 268.; Abdülkerim Özeydin, “İbn Hallikân”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, ss. 17-18.; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, ss. 151-152.

92 Fatih Yahya Ayaz, “Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Adana, 2016, Sayı: 16 (2), 1-38, s. 5.

93 İbn Hallikân, Cilt: 1, ss. 5-13.

94 İbn Hallikân, Cilt:7, s. 203.

İzzeddin İbn Şeddâd

613/1217'de Halep'te doğan Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halepî, öğrenimini Bahâeddin İbn Şeddâd gibi hocaların yanında tamamladıktan sonra Halep Eyyübîlerinin hizmetine girmiş; Selâhaddin'in torunu Halep Eyyübî hükümdârı II. el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf (ö.1260)'un yanında Harran vergilerinin teftişi, kâtiplik, elçilik gibi görevlerde bulunarak Halep ve çevresini birçok yönüyle tanıma imkânı bulmuştur. Halep yönetimi adına Moğollarla yürüttüğü müzakerelerin sonuçsuz kalması üzerine 659/1261'de Mısır'a giden İbn Şeddâd, Memlûkların Moğol karşıtı Suriye seferine katılmıştır.⁹⁵

684/1285'te Mısır'da vefat eden İzzeddin İbn Şeddâd'ın el-Alâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre adlı eseri Selâhaddin ve varislerinin Halep çevresine kattığı eserlerin bilinmesi açısından önemlidir.

Eserin Yahyâ Zekeriyâ Abbâre tarafından 1991'de tahkik edilip yayımlanan bir baskısı vardır.⁹⁶

İbn Vâsıl

Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî, 604/1208'de Hama'da doğmuştur. Hama'da Eyyübîlerin hizmetinde bulunup yöneticilik yapan bir aileye mensuptur. Yaşamı yaklaşık olarak hicrî yedinci yüzyılın başında başlayıp aynı yüzyılın sonunda biten İbn Vâsıl, Eyyübîlerin son büyük sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb (ö.1249)'un hizmetinde bulunmuş; Eyyübî devletinin yıkılışına ve Memlûk devletinin kuruluşuna tanıklık etmiştir. Eyyübî devletinin yerine kurulan Memlûk devletinde Sultan I. Baybars tarafından Sicilya Kralı Manfred (ö.1266)'e elçi olarak gönderilmiş, bir süre Sicilya'da kalmış; Sicilya'dan döndükten sonra Hama'da Şafii başkadısı olmuştur. Fıkıh, tarih, felsefe, astronomi gibi pek çok alanda büyük bir âlim olarak kabul edilen müellifin çalışmamızla ilgili eseri Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyüb'dur. Eyyübî tarihi olarak kaleme alınan bu eserin ilk cildinde Zengî tarihine yer verilmiş; Nûreddin Mahmud'a genişçe yer ayrılmıştır.⁹⁷ 697/1298'de Hama'da vefat eden İbn Vâsıl, genellikle İbnü'l-Esîr'in yazdıklarını tekrarlamakla yetinmişse de Selâhaddin ve varislerinin devri için en önemli kaynaklardandır.

Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyüb'un ilk üç cildi, 1953, 1957, 1960 yıllarında, Cemâleddin eş-Şeyyal tarafından; dördüncü ve beşinci ciltleri ise 1972, 1977 yıllarında Hasaneyn M. Rabî tarafından

⁹⁵ İzzeddin Muhammed İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Yahyâ Zekeriyâ Abbâre (thk.), Dımaşk: Vezaretü's-sekâfe, 1991, Cilt: 3, Kısım:1 ss. 14-16; Casim Avcı, "İbn Şeddâd, İzzeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, ss. 374-375.

⁹⁶ İzzeddin Muhammed İbn Şeddâd, *el-Alâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, Yahyâ Zekeriyâ Abbâre (thk.), Dımaşk: Vezaretü's-sekâfe, 1991.

⁹⁷ İbn Vâsıl, Cilt: 1, Neşredenin Takdimi, s. 4; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 154-156; Yüsrî Abdulgani, ss. 185-186; Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, ss. 438-439, Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 154-156; Yüsrî Abdulgani, ss. 185-186.

Kahire’de yayımlanmıştır.⁹⁸

İbn Nazîf

Ebü’l-Fezâil Muhammed b. Alî b. Abdilazîz b. Nazîf el-Gassânî el-Hamevî (ö.651/1253’ten sonra), Selâhaddin’dan sonra kardeşi Melikü’l-Adil’e katiplik ve vezirlik yapmıştır. Hakkında az şey bilinse de Hamalı soylu bir aileye mensup olduğu bilinmektedir.

Müellifin et-Târîhu’l-Mansûrî adlı eseri, Selâhaddin’in vefatından (589/1193) sonra gelişen olaylar ve onun 631’e (1234) kadar hüküm süren haleflerinin icraatları hakkında ilk elden bir kaynak niteliğindedir.⁹⁹

Ebü’l-Fidâ

Cemâziyelevvel 672’de (Kasım 1273) Dımaşk’ta doğan Ebü’l-Fidâ’ el-Melikü’l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, Selâhaddin Eyyûbî’nin Mısır’ı zapt etmesinden önce vefat eden (1148) ağabeyi Şahinşah’ın torunudur. Şahinşah’ın Takıyyüddin Ömer ve Ferruh Şah olmak üzere iki oğlu bilinmektedir. Ebü’l-Fidâ, Takıyyüddin Ömer’in dördüncü kuşaktan torunudur.

Moğolların mağlup olmaları üzerine (683/1284-85) şehrin hâkimi olan amcası el-Melikü’l-Mansûr Muhammed’le birlikte tekrar Hama’ya dönmüştür. Babası el-Melikü’l-Efdal Ali, 683’ten (1284-85) itibaren Hama’da idarî görev aldı.

Alim ve şair bir şahsiyet olmasının yanı sıra aynı zamanda bir İslâm kahramanı olan Ebü’l-Fidâ, Haçlılara karşı savaşa henüz on iki yaşında amcası el-Melikü’l-Muzaffer Mahmud’la beraber katıldı. Merkab Kalesi’nin fethinde yer aldı. Haçlı istilası altındaki Trablusşam ve diğer sahil şehirlerinin Haçlılar’dan geri alınması için düzenlenen seferlere katıldı. 691’de (1292) Fırat kıyısındaki Kal’atü’r-Rûm’un fethi için düzenlenen seferde kahramanlığı ile öne çıktı. Memlûk Sultanı Lâçin (ö.1299)’in 698 (1298-99) yılında Çukurova’nın Sîs şehrinde (Adana çevresi) hüküm süren Ermeni Krallığı’na karşı düzenlediği seferde bulundu.

Ebü’l-Fidâ, babasının vefatı üzerine amcası el-Melikü’l-Muzaffer’in yardımcısı oldu ve ordudaki rütbesi yükseltildi. Daha sonra Moğollarla yapılan savaşlara iştirak etti. Aynı zamanda Esîrüddin Abdurrahman el-Ebherî (ö.1333) ve Kâdilkudât İbn Vâsıl (ö.1298) gibi alimlerden dersler aldı. Fıkıh, tefsir, felsefe, mantık, tıp, botanik, tarih, coğrafya ve nahiv gibi çeşitli ilim dallarında ilim edindi.

Tarihe merak salan Ebü’l-Fidâ çağının vakalarını henüz erken yaşlarda kaydetmeye başladı. Bu-

⁹⁸ İbn Vâsıl, *Müferricü’l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb*, Cemâleddin eş-Şeyyâl (thk.), Kahire: 1953.

⁹⁹ İbn Nazîf, *Ebü’l-Fadâil Muhammed b. Ali b. Nazîf el-Hamevî, Tarihü’l-Mansûrî*, thk.: Ebü’l-İyd Dûdû, el-Hicaz Bidemaşk: Cezayir, 1981.

nunla beraber şiir yazdı, edebiyatçıların büyüklerinden biri olarak önce çıktı.

Amcası Melikü'l-Müzaffer vefat edince (698/1298-99) Mısır Memlûkleri, Hama'nın yönetimini Eyyübîlerden alıp Karasungur isimli bir Memlûke verdiler. O sırada Ebü'l-Fidâ Kerek'e çekildi ve Memlûk hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (ö.1341)'la görüşüp onun güvenini kazandı. Melikü'n-Nâsır, Hama hükümdarlığını ona verdi (8 Cemâziyelevvel 710 / 3 Ekim 1310).

Memlûk hükümdarı, onun ilim, edep ve faziletine hayran kaldı, ona önce el-Melikü's-Sâlih, sonra el-Melikü'l-Müeyyed lakabını verdi ve bütün saltanat alâmetlerini taşımasına izin verdi (17 Muharrem 720 / 28 Şubat 1320). Sultan, onu hac yolculuğunda yanında bulundurdu, ona çok hürmet ettiği gibi, devlet erkanının da ona hürmet etmesini emretti.

Ebü'l-Fidâ'nın felsefeden tıbbâ neredeyse her ilimle ilgilendiği ve farklı ilimlere vukûfiyetiyle bilindiği rivayet edilmiştir. Yine o, Eyyübî hanedanının en faziletliyelerinden biri kabul edilmiştir.

23 Muharrem 732'de (26 Ekim 1331) Hama'da vefat eden Ebü'l-Fidâ, tevazusuyla bilindi, hükümdarlığı boyunca Hama'ya çok sayıda eser kazandırdığı gibi halkın sorunlarıyla ilgilenmekten de hiç geri durmadı.¹⁰⁰

Ebü'l-Fidâ'nın birkaç eseri bilinmektedir, onlardan konumuzla doğrudan ilgili olan, el-Muhtaşar fî târihi'l-beşer (el-Muhtaşar fî aḥbâri'l-beşer, Târîhu Ebi'l-Fidâ) adlı eseridir. Yaratılıştan 729 (1329) yılına kadar gelen umumi bir tarih olan bu eser, ilk defa 1286'da (1870) İstanbul'da iki cilt (dört cüz) hâlinde yayımlanmıştır. Eser, 1997'de (1412), Beyrut'ta Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından da basılmıştır.¹⁰¹

Hama, Eyyübîlerin Şam'da ilimde öne çıkan hükümdarlığıdır. İslâm kahramanı Ebü'l-Fidâ da o hükümdarlığın son varisidir. O, hem Eyyübî tarihini en ayrıntılı şekilde yazan İbn Vâsıl gibi alimlerin talebesi; hem de Eyyübî hanedan büyüklerinin varisidir. Dolayısıyla Eyyübî tarihi konusunda en güvenilir kaynaklardan biridir. Bununla beraber Memlûk idaresinde görev alması onu, halkın Memlûk idaresinden memnun kalmadığı ve aradan geçen zamana rağmen Eyyübî idaresini özlemle andığı bir dönemde tarih yazan diğer Memlûk devri âlimleri gibi onu da Eyyübî tarihini işlerken fazlasıyla tutumlu kalmaya sevk etmiştir. Yazdıkları çok kıymetli olmakla birlikte oldukça özet mahiyetindedir.

Nüveyrî

677/1279'da yukarı Mısır'daki Nüveyr'de doğup 733/1333'te Kahire'de vefat eden Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, babası gibi

100 Ebü'l-Fidâ, el-Muhtaşar fî târihi'l-beşer, thk. Mahmud Deyyûb, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, Cilt: 1, ss. 5-8; İbnü'l-İmad, 8/172-173; Abdülkerim Özeydî, "Ebü'l-Fidâ", TDV İslâm

Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 1994, Cilt: 10, ss. 320-321.

101 Ebü'l-Fidâ, el-Muhtaşar fî târihi'l-beşer, thk. Muhammed Deyyûb, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Memlûk devletinin farklı makamlarında bulunmuş, Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb adlı ansiklopedik eseriyle tanınmıştır. Beş ana bölüme ayrılan kitabın en hacimli bölümü olan beşinci bölüm, tarih alanına ayrılmıştır. Eserin 11-31. ciltlerini kapsayan bu bölümde Nüveyrî, kendisinden önceki tarihçileri hane-dan ve devletleri bir bütünlük içinde anlatmamalarından dolayı eleştirmiş; kendisinin bütünlüğe önem verdiğini ifade etmiştir. Nüveyrî, bu ifade doğrultusunda her devleti bir bütün hâlinde anlatmıştır.¹⁰²

Nüveyrî'nin eseri, Selâhaddin öncesi ve sonrası açısından mütevazi bir öneme sahip kabul edil-melidir. Zira Nüveyrî, elimizdeki tahkikli Lübnan baskısında¹⁰³ altmış sayfalık Selâhaddin anlatımına neredeyse hiç yorum katmamıştır. Onun temkinli tutumunda, yaşadığı devirde Memlûk yönetiminin halk üzerinde oluşturduğu memnuniyetsizlikle Eyyûbî idaresine duyulan özlemin etkisi olmalıdır. Bir Memlûk tarihçisi olarak Nüveyrî, Eyyûbî idaresine karşı Memlûk idaresinin tutulması yönünde en ciddi çabayı gösteren Mısır tarihçileri arasındadır. Onu aynı zamanda Memlûkler dönemi'nin Eyyûbî dö-ne-mi'ni yaşamayan ilk büyük Mısır tarihçisi kabul etmek de mümkündür.

Zehebî

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, 673/1274'te Dımaşk'ta doğup 748/1348'te aynı şehirde vefat etmiştir. Meyyâfârikîn (Silvan)'de yaşamış Türkmen bir aileye mensuptur. Dımaşk ve çevresindeki şehirlerden sonra Kahire ve İskenderiye'de ilim tahsil et-miş; Dımaşk çevresindeki medreselerde ders vermiş, hadis ilmini okutmuş; Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö.1328)'nin çevresinde bulunmuştur. Dârülhadis el-Eşrefiyye'de ders vermek istemişse de Şâfiî olma-sına rağmen Hanbelîliğe yakınlık duyduğu gerekçesiyle bu medreseye kabul edilmeyen Zehebî, dönemi-nin en üretken âlimlerindendir; 235 civarında eser yazdığı rivayet edilir. Hadis ilmiyle de ilişkili olarak biyografi araştırmalarına yönelen Zehebî, İslâm tarihinin en önemli biyografi yazarlarından-dır.¹⁰⁴

Zehebî'nin Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabağâtü'l-)meşâhîr ve'l-alâm ve el-İber olarak bilinen “el-İber fi-haber min-ğaber” adlı muhtasar tarihleri ile Siyeru alâmi'n-nübelâ adlı tabakat kitabı Selâ-haddin öncesi ve sonrası devrin önemli kaynakları arasındadır.

Genel olarak hükümdarlara uzak duran ve onlara rahmet okumaktan imtina eden Zehebî, hiç kuş-kusuz devrin diğer ulaması gibi Selâhaddin'in hayranları arasındadır. el-İber adlı eserinde Selâhaddin'in vefatı üzerine yeryüzünün adeta bir bütün hâlinde tek ses olup ağladığını ifade eder. Ona duyduğu mu-habbeti açığa vurur.¹⁰⁵ Hayatını kronolojik olarak aktardığı Siyeru alâm'da ise onun cihada düşkünlüğü açısından çağında benzersiz olduğunu beyan eder. İnsanların onun arkasında enbiyâların ölümünün arka-

102 Mustafa Öz, “Nüveyrî, Muhammed b. Kâsım”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 2007, Cilt: 33, ss. 307-308.

103 Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb, Necip Mustafa Fevvez ve Hikmet Keşli Fevvez (thk.), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004, s. 27.

104 Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, ss. 185-188; Tayyar Altıkulaç, “Zehebî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 44, ss. 180-188.

105 Zehebî, el-İber, Cilt: 3, ss. 99-100.

sında hüzünlenir gibi hüzünlendiğini kaydeder. Ben, insanların onun ölümü kadar bir sultanın ölümüne üzüldüğünü duymadım, diye de ekler. Selâhaddin'in önde gelen hayranı Kâtip İmâd'ın "O memleketin ufkunda güneşti" şeklindeki övgüsü için de "İmâd övgüsünde doğru söyledi" kaydını düşüp hayranlığının boyutunu dile getirmekten sakınmaz. Onunla ilgili, kendisinden önce yapılmış bir dizi övgüyü de derleyip kitabına almıştır.¹⁰⁶

Târîhu'l-İslâm'da, Hicri 1 (622)'den 700/1301 yılına kadar olan süreci onar yıllık yetmiş tabakaya ayırıp 40.000'e yakın biyografiye yer veren Zehebî, Siyeru alâmi'n-nübelâ'da da İslâm'ın ilk döneminden başlayarak kendi çağına kadar, İslâm âleminin her tarafından başta muhaddisler olmak üzere tanınmış 7000 kişinin biyografisine yer vermiştir.

Târîhu'l-İslâm'ın Ömer Abdusselam Tedmurî tarafından yapılan 1990 Beyrut tahkiki¹⁰⁷; el-İber'in el yazmasının zaptı ve tahkiki Ebû Hâcer Muhammed el-Sa'îd el-Beysûnî Zeğlûl tarafından yapılan 1958 Beyrut baskısı¹⁰⁸; Siyeru alâmi'n-nübelâ'nin ise Beşşar Avvad Maruf tarafından tahkiki yapılan 1996 Beyrut baskısı bilinen yayımlardır.¹⁰⁹

Sübkî

727/1327'de Kahire'de doğup 771/1370'de Dımaşk'ta vefat eden Tacedddin Abdülvahhab bin Ali es-Sübkî, Tabakâtu`ş-Şafiiyeti'l-kübra adlı eseri ile tanınmıştır. Şam ve Kahire'de başkadılık yapan Sübkî, çok sayıda medresede ders verip Şâfiîlerin reisliğine yükselmiştir. Fıkıh, kelâm ve tarih alanında kendisinden söz ettiren Sübkî, Tabakâtu`ş-Şafiiyeti'l-kübra'da Şâfiî mezhebinin tanınmış isimlerinin biyografilerini kaleme almıştır.¹¹⁰ Tabakâtu`ş-Şafiiyeti'l-kübra, Selâhaddin devrindeki kadı, fakih, zahid gibi şahsiyetlerin yaşam öyküleri hususunda faydalanılacak eserler arasındadır.¹¹¹

İbn Kesîr

Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, 701/1301-1302'de Busrâ'nın doğusundaki Mecdel köyünde dünyaya gelmiş, 774/1373'te Dımaşk'ta vefat etmiş; tarih alanında el-Bidâye ve'n-Nihâye adlı tarihiyle tanınmıştır.¹¹²

İbn Kesîr, küçük yaşta iken ailesinin taşındığı Dımaşk'ta öğrenimine başlamış; devrin önemli

¹⁰⁶ Zehebî, Siyeru alâm, Cilt: 21, ss. 278-291.

¹⁰⁷ Zehebî, Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşahir ve'l-a'lam, Ömer Abdusselam Tedmurî (thk.), Beyrut: Dâru'l kutübi'l-Arabî, 1990.

¹⁰⁸ Zehebî, el-İber fi-haber min-ğaber, Ebû Hâcer Muhammed el-Sa'îd el-Beysûnî Zeğlûl (thk.), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1958.

¹⁰⁹ Zehebî, Siyeru alâmi'n-nübelâ, Beşşar Avvad Maruf (thk.), Beyrut: er-Risâle, 1996.

¹¹⁰ Sübkî, Tabakâtu`ş-Şafiiyeti'l-kübra, Kahire: Matbaatü İsa el-Babî el-Halepî, 1964, Cilt: 1, Muhakkik Mukaddimesi, ss. 3-30.; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, ss. 195-196.

¹¹¹ Sübkî, Tabakâtu`ş-Şafiiyeti'l-kübra, Mahmûd Muhammed el-Tannahî ve Muhammed Abdülfettah el-Hulvî (thk.), Kahire: Matbaatü İsa el-Babî el-Halebî, 1964.

¹¹² İbn Kesîr, Cilt: 1, Neşredenin Mukaddimesi, ss. 5-6.

şahsiyetlerinden Takıyyüddin İbn Teymiyye'den (ö.1328) kelâm ve fıkıh dersleri almış, öğrenimini tamamladıktan sonra Dımaşk'ta vaiz, müderris ve mahkeme üyesi olarak görev yapmıştır. Tarihçi, İbn Teymiyye'nin etkisinde olmasına rağmen, devrin yöneticileri ile iyi ilişkiler kurmuştur. Özellikle tefsir ve hadis alanında kendisinden söz ettirmiş, "el-Hâfizü'l-muhaddis" unvanı almıştır. İbn Kesîr, halk arasında güvenilir biri olmasının yanı sıra dönemin yöneticileri tarafından da sözüne itibar edilen bir şahsiyet olmuştur. 767/1365'te Haçlıların İskenderiye'yi tahrip edip Müslümanları öldürmeleri üzerine Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Eşref II. Şa'bân, yayımladığı bir menşurla Suriye'deki Hıristiyanların mallarının dörtte birinin müsadere edilmesini istemiş, Mısırlı fakihlerden fetva alınmasına rağmen İbn Kesîr, kararın şer'an caiz olmadığını söylemiş; sultan da onun görüşüne uymuştur.¹¹³

İbn Kesîr'in tefsir, hadis gibi farklı alanlardaki eserlerinden çalışmamızla ilgili olanı, el-Bidâye ve'n-nihâye adlı tarihidir. El-Bidâye ve'n-nihâye, bir tabakat kitabını andırır da başlangıçtan 767/1365-66 yılına kadar gelen olayları tarihsel sıralama içinde bünyesinde barındırmaktadır. Eser, bu yönüyle genel bir İslâm tarihi mahiyetindedir. On dört ciltten oluşan bu genel İslâm tarihi, Mehmet Keskin tarafından Türkçeye de çevrilmiş ve yayımlanmıştır.¹¹⁴

İbn Kesîr, Selâhaddin'in davasını anlamış bir şahsiyettir. Devrin diğer uleması gibi Selâhaddin'e karşı büyük bir muhabbet beslemektedir ve onun hayatının en doğru şekilde anlaşılması için özellikle çaba göstermektedir.

El-Bidâye ve'n-nihâye'nin birden çok tahkiki yapılmıştır. Bunlardan Ahmet Cad'ın yaptığı tahkik'dir ,oldukça yaygın kabul görmektedir.¹¹⁵

İbnü'l-Furât

Nâsirüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Alî el-Mısırî el-Hanefî, 735/1335'te Kahire'de doğmuş; 807/1405'te aynı şehirde vefat etmiştir. Târîhu İbni'l-Furât olarak bilinen Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk adlı eseriyle tanınmıştır.

Yüz cüzü bulunduğu tahmin edilen Târîhu İbni'l-Furât'ın sadece 501-799/1107-1397 yılları arasında kapsayan yirmi cüzlük bölümü -bazı bölümler yine noksan olarak- günümüze ulaşmıştır. Bu eser, İsmâiliyye mezhebinin tarihi gibi sosyal konuları da içermesi ve bugün elimizde bulunmayan İbn Ebî Tayy (ö.702) gibi tarihçilerden alıntılar içermesi bakımından önem arz etmektedir.¹¹⁶ Eserini kendisinden ön-

113 Abdülkerim Özeydin "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 1997, Cilt: 20, ss. 132-134; İbn Kesîr, ss. 272-273.

114 İbn Kesîr, **Büyük İslâm Tarihi**, Mehmet Keskin (çev.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.

115 İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Ahmet Cad (thk.), Kahire: Dâru'l-hadis, 2006.

116 Sadi S. Kucur, "İbnü'l-Furât, Nâsirüddin", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 21, ss. 46-47.; Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 201, 202; Şâkir Mustafa, Cilt: 3, ss. 128-130.

ceki tarihçilerin yaptığı gibi yıllara göre tasnif eden ve her yılın sonuna vefayât ekleyen İbnü'l-Furât,¹¹⁷ Nûreddin Mahmud'un Halep'teki ilk yılları ve Dâyeoğulları ile ilişkileri açısından başka kaynaklarda bulunmayan bilgilere yer vermiştir. Kanaatimizce, İbn Ebî Tayy'ın günümüze ulaşmayan eserlerinden alınan ve Nûreddin Mahmud'un kaynaklarımıza konu olan yaşam öyküsüyle çeliştiği için konuyla ilgili eserlerde göz ardı edilen söz konusu bilgiler önemli kabul edilmelidir.

Târîhu İbni'l-Furât'ın Hasan Muhammed Şemma tarafından yapılmış neşri bilinen neşirleri arasındadır.¹¹⁸

Kalkaşendî

Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, 756/1355'te Kahire yakınındaki Kalkaşende köyünde doğup 10 Cemâziyelâhir 821/15 Temmuz 1418'de Kahire'de vefat etmiştir. Memlûklar döneminde Dîvân-ı İnşâ'da çalışan Kalkaşendî, "Subhu'l-aşâ" olarak bilinen "Subhu'l-aşâ fi sînâti'l-inşâ" adlı eserinde İslâm dünyasında bürokrasinin işleyişini ve bürokrasi kültürünü ansiklopedik bir tarzda ele almıştır.¹¹⁹ Şîrkûh ve Selâhaddîn-i Eyyübî'nin bürokratik faaliyetlerine de eserinde yer veren Kalkaşendî, Fâtımî Halifesi el-Adîd ile Nûreddin Mahmud arasındaki ilişkiler ve Nûreddin Mahmud'un Mısır'daki emirlerinin faaliyetleriyle ilgili önemli belgelerin günümüze ulaşmasını sağlayan isimler arasındadır.¹²⁰

Makrîzî

766/1364-65'te Kahire'de doğan Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed el-Makrîzî, Kahire'de eğitim görmüş, İbn Haldûn (ö.1406) gibi önemli isimlerle tanışmıştır. Özellikle kültürel ve sosyal tarih alanına yönelmiş; iktisat tarihiyle uğraşmış, bununla birlikte siyasi tarih alanında da eserler yazmıştır. Eserleri, Mısır tarihi konusunda kaynak olarak kabul edilmektedir.¹²¹

Makrîzî'nin eserlerinden İttiâzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ çalışmamız açısından önem taşımaktadır. Fâtımî tarihiyle sınırlı tutulan bu eser, Selâhaddîn-i Eyyübî ve Şîrkûh'un Mısır'daki faaliyetleri ile Nûreddîn Mahmud'un emriyle Fâtımî hilafetinin sonlandırılması gibi konulara Mısır'dan bir bakışı yansıtması bakımından kayda değerdir.¹²²

Makrîzî, Fâtımî halifeliğinin ilgasından sonraki dönemi es-Sulûk li-ma'rifeti duvel el-mulûk¹²³

¹¹⁷ Yüsri Abdulgani, s. 138.

¹¹⁸ Nâsırüddîn Muhammed b. Abdîrahîm bin el-Furât, *Târîhu İbnü'l-Furât*, Dr. Hasan Muhammed Şemma (nşr.), Basra-Aşşar: Matabaatü Haddad, 1967.

¹¹⁹ Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2001, Cilt: 24, ss. 263-265; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 205-207.

¹²⁰ Kalkaşendî, *Kitabu subhu'l-a'sa*, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1922.

¹²¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 208-212; Eymen Fuâd es-Seyyid, "Makrîzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003, Cilt: 27, ss. 448-351; Şâkir Mustafa, Cilt: 3, ss. 140-151; M. Mustafa Ziyâde, *el-Mü'errihûn fi Mısır fi'l-karni'l-hâmis 'aşar el-Milâdi el-karni'ttâsi'el-hicri*, Kahire: Matbaatü'l-cenneti'l-te'lif ve terceme ve'l-nişer, 1949, ss. 6-17.

¹²² Makrîzî, *İttiâzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*; Cemâleddin eş-Şeyyâl (1. Cilt) ve Muhammed Ahmed Hilmi (2. ve 3. cilt) (thk.), Kahire: Vezâretü'l-evkâf, 1996.

¹²³ Makrîzî, *es-Sulûk li-Ma'rifeti Duvel el-Mulûk*, Muhammed Abdulkâdir Atâ (thk.), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.

adlı eserinde anlatmıştır. Bu eser de Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin faaliyetleri açısından değerlidir.

Verimli bir tarihçi olan Makrizî'nin diğer eseri, el-Hitetü'l-Makrizî olarak bilinen el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr¹²⁴ adlı kitabıdır. Tarihî olayları özetle veren bu eser, Selâhaddin devrinde devletin işleyişi ile ilgili bilgiler açısından yararlanılan kaynaklar arasında yer almaktadır.

Aynî

Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, 762/1361'de Ayıntab (Gaziantep)'de doğup 855/1451'de Kahire'de vefat etmiştir. Mısır-Memlûk tarihi konusunda kaynak kabul edilen bir tarihçidir. Ankara'dan Halep civarına göç eden bir aileye mensup olan Aynî, Mısır'a yerleşmiş; Memlûk devletinde farklı görevlerde bulunmuştur.¹²⁵ Aynî'nin eserleri arasında Selâhaddin Eyyûbî ile ilgili olanı, İkdü'l-cümân fi târîhi ehli'z-zamân'dır.

Daha çok bir Memlûkler Tarihi olarak bilinen eserin Eyyûbîlerle ilgili kısmı el-Asrû'l-Eyyûbî alt başlığıyla, Mahmud Rızık Mahmud tarafından tahkiki yapılmış ve 2010'da Kahire'de basılmıştır. Söz konusu tahkik, Selâhaddin'in Mısır'a vezir olduğu Hicri 565 yılı ile başlatılmıştır. Eserde Selâhaddin'in fütuhları daha önceki tarih eserlerinden derlemeler yapılarak tarihsel sıralama içinde ve ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Vefat yılında ise ayrıca siretine ve ağırlıklı olarak İbn Şeddâd'dan yapılan aktarımlarla ahlakı, faziletleri gibi hususiyetlerine yer verilmiştir.

Eser, anılan tahkik baskısında yaklaşık 600 sayfalık bir yekûnle Selâhaddin'le ilgili en kapsamlı ve en iyi tasnif edilmiş bilgiler içeren tarih eserlerinden biridir.¹²⁶

İbn Kādî Şühbe

798/1395'te Dımaşk'ta doğup 874/1470'te aynı şehirde vefat eden ve İbn Kadî Şühbe diye bilinen Ebü'l-Fazl Bedrüddîn Muhammed ed-Dımaşkî, Dımaşk'ta müderrislik, başkadılık gibi görevlerin yanında Nûreddin Bîmâristanı'nın (Hastane) mütevelliliği görevinde bulunan Takıyyüddin İbn Kādî Şühbe'nin (ö.1448) oğludur. Babasının İslâm tarihi alanında, aslından bazı ciltlerin ve zeylinin ise tamamını günümüze ulaşan el-İ'lam bi târihi ahl el-İslâm adlı bir eseri bulunmaktadır.¹²⁷

Öğrenimini babasının yanı sıra Dımaşk'ın önemli âlimlerinin yanında tamamladıktan sonra Dımaşk'ın ünlü medreselerinde ders veren İbn Kadî Şühbe'yi çalışmamız için önemli kılan husus, ed-Dürü's-şemîn fi sîreti Nûriddîn ya da el-Kevâkibü'd-dürriyye fi's-sîreti'n-Nûriyye olarak bilinen eseri-

¹²⁴ Makrizî, el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr, Beyrut: Dâru Sâdr, H.1370.

¹²⁵ Aynî, İkdü'l-cümân(Asrû'l-Eyyûbî), Mahmud Rızık Mahmud (thk.), Kahire: Matbaatu'l-dârü'l-kütüb ve'l- vesaiki'l-kâvmiyye, 2010, Cilt: 1, Neşredenin Takdimi, ss. 18-21.

¹²⁶ Aynî, İkdü'l-cümân(Asrû'l-Eyyûbî), Mahmud Rızık Mahmud (thk.), Kahire: Matbaatu'l-dârü'l-kütüb ve'l- vesaiki'l-kâvmiyye, 2010.

¹²⁷ Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 213.

dir. Kayıtlarda daha çok el-Kevâkibü'd-dürriyye olarak geçen bu eser, modern dönem öncesinden günümüze ulaşan eserler arasında, sadece Nûreddin Mahmud'u anlatan tek özel tarih kitabı olması açısından dikkate değerdir. Yedi bölümden oluşan eserin ilk beş bölümünde Nûreddin Mahmud'un doğumu, hususiyetleri, adaleti, kahramanlığı, hizmetleri, zühdü, takvası anlatılmış; altıncı bölümünde Şerefeddîn İbnü'l-Kaysaranî ve İbn Münîr et-Trablusî'nin onu öven şiirlerine yer verilmiş, son bölümde ise savaşları konu alınmıştır.¹²⁸ Söz konusu eser, Nûreddin ve Selâhaddin'in hayatlarının örtüşmesi açısından Selâhaddin'le ilgili araştırmalar için de bakılacak eserler arasında yer alır.

İstanbul Hacı Selim Ağa (nr. 786, Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 1022), Nurosmaniye (nr. 2906) ve Süleymaniye (Ayasofya, nr. 3194) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan el-Kevâkibü'd-dürriyye, Mahmud Zâyid tarafından 1971'de Beyrut'ta tahkik edilip yayımlanmıştır.¹²⁹

Bu eserin Nurosmaniye (nr. 2906) nüshasını temin etmek mümkündür.¹³⁰

İbn Tağrıberdî

Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, 812/1409-10 yılında Kahire'de doğmuş, 874/1470'te vefat etmiş, Memlûklar Dönemi tarihçisidir.

İbn Tağrıberdî'nin babası Anadolu'dan Mısır'a götürülen bir Memlûk olsa da Memlûk devleti içinde Atabek el-Asâkir derecesine kadar çıkmış, 813/1410'da Dimaşk nâibi olmuştur. Henüz iki yaşındayken babası vefat eden İbn Tağrıberdî, Memlûk sarayına yakın bir çevrede büyümüş, önemli âlimlerden dersler almış, Türkçe öğrenmiş, Aynî ve Makrizî'nin etkisiyle tarihe ilgi duymuştur. Makrizî (ö.1441) ve Aynî'nin (ö.1451) vefatlarından sonra Mısır tarihçileri arasında öne çıkan İbn Tağrıberdî'nin Selâhaddin'le ilgili araştırmalar için önemli eseri en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire'dir.¹³¹ en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire, Mısır'ın İslâm orduları tarafından 20/641'de fethedilmesiyle başlamakta, 860/1456 yılı olayları ile son bulmaktadır. Mısır ve Fâtımî tarihinin en önemli eserleri arasında sayılan bu eser, Selâhaddin-i Eyyûbî hakkında, önceki eserlerden derlemeler mahiyetinde bilgiler içermekle kalmıştır.

en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire'nin, takdimi ve notları Muhammed Hüseyin Şemseddin tarafından 1992'de Lübnan'da yapılarak yayımlanan baskısında¹³² Selâhaddin'in siret ve dönemine yüz otuz sayfa ayrılmıştır.

¹²⁸ Kasım Kırbıyık, "İbn Kâdî Şühbe Bedreddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20, ss. 101-102.

¹²⁹ Bedreddin İbn Kâdî Şühbe, *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî's-sireti'n-Nûriyye (Târîhu es-Sultan Nûreddin Mahmud b. Zengî)*, Mahmud Zâyid (thk.), Beyrut: 1971.

¹³⁰ İbn Kâdî Şühbe, *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, Nurosmaniye Kütüphanesi, Yeni Kayıt: 2906, Eski Kayıt: 3410.

¹³¹ Mustafa Çuhadar ve İsmail Yiğit, "İbn Tağrıberdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1999, Cilt: 20; s. 386; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, ss. 219-221;

Şâkir Mustafa, Cilt: 3, ss. 169-172.

¹³² İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*; Muhammed Hüseyin Şemseddin (thk.), Kahire: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992.

Süyûtî

Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, 849/1445'te Kahire'de doğup 911/1505 aynı şehirde vefat etmiştir. Devrin Mısır Abbâsî Halifesinin hususi imamlığını yapmış ve bir dönem Kahire kadılığına vekâlet etmiş bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen Süyûtî, henüz çocukken babası vefat ettiğinden babasının arkadaşlarının himayesinde yetişmiştir. Öğreniminin ardından tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı gibi ilimlerde İslâm tarihinin üretken yazarları arasında yer almıştır. Bu ilimlerle ilgili eserleri günümüzde hâlâ önemli kaynaklar arasında gösterilmektedir.¹³³

Süyûtî'nin Târîhu'l-hulefâ (Menâhilü's-safâ bi-tevârîhi'l-eimme ve'l-hulefâ) adlı Halifeler Tarihi eseri, her halifenin devrinde yaşanan gelişmeleri aktarırken görev süreleri Selâhaddin'in devrine denk gelen Müstazî-Biemrillâh (ö.1180) ve en-Nâsır-Lidînillâh (ö.1225) devirlerinde Selâhaddin'den ve onun söz konusu halifelerle ilişkisinden söz etmektedir. Bu eserin bir tahkiki 2013'te Muhammed Gassan Ezkul Hüseyini tarafından yapıp Katar'da yayımlanmıştır.¹³⁴

İbn İyâs

Ebü'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs (Ayâs) el-Hanefî, 852/1448'de Kahire'de doğmuş, 930/1524'te vefat etmiştir. Bedâiu'z-zühûr fi vekâi'd-dühûr adlı Mısır tarihiyle bilinmektedir.¹³⁵ Eserinde başlangıçtan 928/1522 yılına kadar Mısır'la ilgili bilgileri yazan İbn İyâs, Selâhaddin devri açısından geç dönem tarihçisi olsa da bir Mısır tarihi olarak kayda değerdir. Ayrıca eserin birinci cildinin ilk kısmında Nüreddin Mahmud ile ilgili anlatılanlar, Nüreddin Mahmud'un "veli" sıfatıyla yüzyıllar boyunca anıldığıının tespiti açısından da dikkat çekmektedir.

İbn İyâs'ın Bedâiu'z-zühûr fi vekâi'd-dühûr eserinin tahkiki Muhammed Mustafa tarafından 1960-1975 yılları arasında yapılmış ve Kahire'de yayımlanmıştır.¹³⁶

İbn İmâd ed-Dımaşkî

1032/1623'te Dımaşk'ta doğup 1089/1679'da Mekke'de vefat eden Ebü'l-Felâh Abdülhay es-Sâlihî el-Hanbelî, Şam ve Kahire'de ders gördükten sonra Dımaşk'ta müderrislik yapmıştır. Fıkıh ve nahiv âlimidir. Tarih ve edebiyatla da uğraşmış, aynı zaman da hattat olarak bilinmiştir.¹³⁷ Müellifin Selâhaddin araştırmalarını ilgilendiren eseri, Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb adlı vefayat kitabıdır. Kısaca Şezerâtü'z-zeheb olarak bilinen bu eser, hicretin ilk yılından başlayarak 1000/1592 yılına kadar ulemâ

133 Halit Özkan, "Süyûtî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2013, Cilt: 38, s. 188.

134 Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, Muhammed Gassan Ezkul Hüseyini (thk.), Katar: Vezaretü'l-evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2013.

135 Şâkir Mustafa, Cilt: 3, ss. 195-198.

136 İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr fi vekâi'd-dühûr*, Kahire: Mektubetü'l-dârü'l-baz: 1974.

137 Cengiz Tomar, "İbnü'l-İmâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2000, Cilt: 21, s. 95.

ve devlet adamlarının biyografilerini ölüm tarihlerini esas alarak anlatmaktadır.

Eserde, Selâhaddin ve diğer Eyyübî büyüklerinin birer biyografisi ve kendisinden önceki tarih alimlerinin onlarla ilgili görüşleri yer almıştır. Ama eseri Selâhaddin açısından daha önemli kılan, eserin devrin ulema ve büyükleri hakkında özlü bilgiler vermesidir. Selâhaddin devrindeki ulemayı tanımak açısından eser dikkate alınacak bir değere sahiptir.

İbn İmâd, İbn Şühbe'nin Tarihu İslâm adlı eserinin günümüzde elimizde olmayan bölümünden şöyle bir alıntı yapar: “Bazı salih kişiler, Hz. Peygamber sallallahü aleyhi vesellem ve Ashabından radiyallahü anhüm bir cemaatin Selâhaddin'in kabrini ziyaret ettiğini gördüler.”¹³⁸

Eser, bir tercüme-i hâl kitabı olmasına rağmen, kronolojik olarak sıralanmıştır. Eserde bir yılın müellifçe'ye göre en önemli bir iki olayıyla ilgili oldukça özet bilgiler verildikten sonra, o yıl vefat edenlerin tercüme-i hâli anlatılmıştır. Eser, bu kronolojik sıralama ile sair vefayat ve tercüme-i hâl kitaplarına göre daha kullanışlı düzenlenmiştir.

Şezerâtü'z-zeheb'in Abdülkadir Arnavut ve Mahmut Arnavut tarafından tahkik edilen 1986 Beyrut-Dımaşk baskısı, eserde aktarılan bilgilerle diğer eserlerdeki bilgilerin ilişkilendirilmesi açısından ayrıca kıymetlidir.¹³⁹

Nuaymî

845/1442'de Dımaşk'ta doğan Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö.927/1521), Selâhaddin'in vefatından 249 yıl sonra doğmuş olmakla birlikte ed-Dâris fî târihi'l-medâris Tenbîhü't-tâlib ve irşâdü'd-dâris li-aḥvâli'l-medâris [fî mâ bi-Dımaşk mine'l-cevâmi' ve'l-medâris] adlı eserinde Şam'daki medreselerin tarihini yazmış, dolayısıyla Selâhaddin'in ilim tarihindeki yerine ışık tutan bir eser ortaya koymuştur.¹⁴⁰ Müellifin günümüze ulaşan veya ulaşmayan başka eserleri de mevcuttur.

II. Gayrimüslim Kaynakları

Urfalı Mateos

Doğum ve ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen Urfalı Ermeni tarihçi Mateos, I. Haçlı Seferi ve bununla ilgili olaylara Urfa'da Ermeni patriği olarak tanıklık etmiş, kendisinden önceki döneme de

138 İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, Abdülkadir Arnavut ve Mahmut Arnavut (thk.), Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-Ibn Kesîr, 1986, Cilt: 6, s. 491.

139 İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, Abdülkadir Arnavut ve Mahmut Arnavut (thk.), Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-Ibn Kesîr, 1986.

140 Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkî. Ed-Dâris fî Târihi'l-medâris (Tenbîhü't-tâlib ve irşâdü'd-dâris li-aḥvâli'l-medâris [fî mâ bi-Dımaşk mine'l-cevâmi' ve'l-medâris]), thk.: İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990.

uzanarak 952-1136 yılları arasındaki olayları vekayi'nâme biçiminde kaleme almıştır. Urfalı Mateos Vekayi'nâme'si olarak bilinen bu eser, özellikle I. Haçlı Seferi'nden sonraki olaylar açısından kaynak eserlerdendir.

Papaz Grigor, adlı bir öğrencisi, bu Vekayi'nâme'ye zeyl yazmış; bu zeylde 1136-1162 yılları arasındaki olayları anlatmıştır. Vekayi'nâme ile birlikte Türkçeye çevrilen bu zeyl, Selâhaddin öncesi dönemin anlaşılmasında dikkate alınan eserler arasındadır.¹⁴¹

Tudelalı Rabbi Benjamin

1130 civarında Endülüs'ün Tuteyla (Tudela) kentinde doğan, 1173'te yine Endülüs'te ölen Yahudi bir gezgindir. Nûreddin Mahmud Devri'nde Şam ve Filistin civarını gezmiş; seyahatnamesinde daha çok Yahudilerden söz etmişse de Halep ve Şam şehirlerinin o günkü durumu hakkında kayda değer bilgiler vermiştir. Eser bu bilgilerle, Nûreddin Mahmud devri'nin ve Selâhaddin öncesi devrin ekonomik ve sosyal hayatının anlaşılması açısından bakılan eserler arasındadır.¹⁴²

Kinnamos

Kinnamos, 12. yüzyıl Bizans tarihinin önemli yazarlarından. Bizans imparatorlarından II. Ioannes (1118-1143) ve oğlu I. Manuel (1143-1180)'in imparatorluk dönemlerini kaleme almıştır. II. Ioannes'in (8 Nisan 1143) ölümünden bir süre önce doğan ve genç yaşta imparatorluk sekreteri görevi ile I. Manuel (ö.1180)'in hizmetinde bulunup kendisi ile birlikte Anadolu'da ve Balkanlar'da savaflara katılmıştır. Kinnamos'un tarihi, II. Ioannes dönemini kapsasa da daha çok I. Manuel Dönemi'ni anlatmaktadır.¹⁴³ 1185'te öldüğü düşünülen Kinnamos'un tarihi Türkçeye çevrilmiş ve Işın Demirkent tarafından Türk Tarihi Kurumu yayımları arasında yayımlanmıştır.¹⁴⁴

Çalışmamızda, Kinnamos'un tarihinden Nûreddin Mahmud Devri'nde, dolayısıyla Selâhaddin öncesinde Bizans'ın içinde bulunduğu durum ve Nûreddin Mahmud-Anadolu Selçukluları-Bizans-Haçlı devletleri ilişkileri açısından önemsenmektedir.

William of Tyre (Willermus Tyrensis)

William of Tyre (Willermus Tyrensis), 1130 yılı civarında Kudüs'te doğup 1186'da aynı şehirde ölmüş olan Haçlı yazarıdır. Haçlı Seferlerini yazan Batıların en çok yararlandıkları ve onların bakış

141 Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Hrnt D. Andreasyan (çev.), Edouard Dulaurier ve M. Halil Yinaç (Notlar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962.

142 The Itinerary Of Rabbi Benjamin Of Tudela, A. Asher (çev.), Londra ve Berlin: 1840.

143 Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), Işın Demirkent (hızl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, Yayına Hazırlayanın Girişi, ss. IXX-XXI.

144 Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), Işın Demirkent (hızl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.

açısını büyük ölçüde belirleyen kaynak konumundadır.¹⁴⁵

Kudüs'teki öğreniminin ardından farklı Avrupa şehirlerinde bulunan Katolik kurumlarında dersler almıştır. 1163'te Akdeniz üzerinden Filistin'e geçtiği düşünülmektedir. Yaşamının dört yılını nerede geçirdiği bilinmemekle birlikte, 1167'den itibaren Filistin'in Askalan şehri çevresinde bulunduğu bilinen William, 1174'te Kudüs'e yerleşmiş, 1175-1184 veya 1185 yılları arasında Kudüs başpiskoposluğu yapmış, ölünceye kadar Kudüs'te yaşamıştır. I. Haçlı Seferi'nden 1184 yılına kadar yaşanan olayları kaydetmiş, kendi adıyla anılan tarihini yazmıştır.¹⁴⁶

William'ın anlatımları, Batılı yazarları derinden etkilemiş; onların öncelikle Nûreddin Mahmud ama aynı zamanda Selâhaddin'e yönelik bakış açılarının şekillenmesinde kanaatimizce en önemli kaynaklardan birini teşkil etmiştir.

William of Tyre, Nûreddin Mahmud'un ve devrindeki tarihi olayların Haçlılar tarafından nasıl değerlendirildiğinin ve Batılı yazarların Nûreddin Mahmud ile ilgili görüşlerinin kökeninin anlaşılması bakımından en çok yararlanan gayrimüslim kaynaklarındandır.

William'ın eseri başlangıçtan Kudüs'ün Haçlılar tarafından zaptına kadar Ergin Ayan tarafından 1994'te yüksek lisans tezi olarak Türkçeye çevrilmiş ve uzun yıllar bekletildikten sonra 2016'da yayımlanmıştır.¹⁴⁷ Bu eserin Emily Atwater Babcock tarafından 1943'te New York'ta açıklamalar eklenerek İngilizceye çevrilen bir baskısı vardır.¹⁴⁸

Süryânî Mihael

Süryânî Mihael, 1126 yılında Malatya'da doğup 1199'da ölmüş Süryânî bir tarihçidir; kendi adıyla anılan Vekayi'nâme'si ile tanınmıştır.

1166'da Süryânî Kilisesi patriği olan Mihael, başlangıcından 1195 yılına kadar gelen dünya tarihini Süryânî Kilisesi etrafında not almıştır. Daha sonra adı bilinmeyen biri, bu notlara 1204-1234 yılları arasındaki olayları anlatan bir zeyl yazmıştır.¹⁴⁹ Süryanice kaleme alınan bu tarih, Nûreddin ve Selâhaddin devri olaylarının yerli Hıristiyanlar tarafından nasıl algılandığı ile birlikte yerli Hıristiyanların o devirdeki durumu, Haçlı Savaşları'ndaki rolü ve Müslümanlarla ilişkisi açısından da önem taşımaktadır.

¹⁴⁵ William Archbishop of Tyre, *A History of Deed Beyond The Sea*, Emily Atwater Babcock (İngilizceye Çeviren ve Açıklamaları Ekleyen), New York: Colombia University Press, 1943, Cilt: I, s. 24.

¹⁴⁶ William Archbishop of Tyre, Cilt: I, ss. 1-26.

¹⁴⁷ Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği/Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, Nisan 2016.

¹⁴⁸ William Archbishop of Tyre, *A History of Deed Beyond The Sea*, Emily Atwater Babcock (İngilizceye Çeviren ve Açıklamaları Ekleyen), New York: Colombia University Press, 1943.

¹⁴⁹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 129.

Mihael'in Vekayi'nâme'si, 1944 yılında Hırant D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiş ancak Türk Tarih Kurum Kütüphanesi'nde bulunan bu çeviri yayımlanmamıştır.¹⁵⁰ Eserin Süheyl Zekkâr tarafından yapılan Arapça çevirisi mevcuttur.¹⁵¹

Niketas Khoniates

12. yüzyılın ortalarında Denizli yakınlarındaki Khonai kentinde doğup 1213'te muhtemelen İznik'te ölen Niketas Khoniates, Bizans tarihçisidir. Bizans sarayında çalışan ve 1204'te İstanbul'un Haçlılar tarafından işgaline tanıklık eden Niketas, Bizans tarihinin en önemli kaynakları arasındadır. Historia adlı eserinde, 1118'den 1206'ya kadar Bizans tarihini konu edinmiştir.¹⁵² Eser, Fikret Işıltan tarafından Türkçeye kazandırılmıştır.¹⁵³

Anonim Süryanî Vekayi'nâmesi

Anonim Süryanî Vekayi'nâmesi, 556/1160'ta Urfa'da doğduğu, 632/1234'te Kudüs'te öldüğü düşünülen Süryani bir patriğe aittir. Yazar, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethettiği tarihte Kudüs'tedir.¹⁵⁴ Onun anlattıklarının önemli bir bölümü kendi gözlemleridir. Müellif, Urfa Haçlı Kontluğu gibi gözlemlerinin dışında kalan konuları ise Urfalı Basil Bar Şumna adındaki birinin tuttuğu notlardan almıştır.¹⁵⁵

Anonim Süryani Vekayi'nâmesi'nin I. ve II. Haçlı Seferleri ile ilgili bölümleri, A. S. Tritton tarafından İngilizciye çevrilmiş, H.A.R. Gibb tarafından notlandırılarak yayımlanmıştır.¹⁵⁶ Süheyl Zekkâr tarafından da Arapçaya çevrilmiştir.¹⁵⁷

Gregory Ebû'l-Farac (Bar Hebraeus)

Ebû'l-Farac Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî, 622/1225'te Malatya'da doğmuş, 685/1286'da Meraga'da ölmüştür. İbnü'l İbrî olarak da bilinen Ebû'l-Farac, Ebû'l-Farac Tarihi olarak adlandırılan "Târîhü'l-Düvel'il-Kebir" ve bunun muhtasarı Târîhu muhtasari'd-düvel adlı eserleriyle tanınmıştır. Babası Yahudi bir doktordur, sonradan Hıristiyanlığa geçmiştir. Kendisi, Antakya'da eğitim gördükten sonra Malatya civarında patriklik yapmıştır. Halep Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır tarafından doğu Hıristiyanlarına patrik olarak tayin edilmiştir.

150 Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi, Hırant D. Andreasyan (çev.), 1944 (Müsvode hâlinde), TTK Kütüphanesi Tercüme Kısım, No: Ter/44.

151 Süheyl Zekkâr, el-Mevsu'atü'l-Şamile fi't-tarih-i hurûb's-salibiyye, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1995, Cilt: 5, ss. 87-309.

152 Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Fikret Işıltan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, Giriş bölümü, s. IX.

153 Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Fikret Işıltan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

154 Şekîb Râşid el-Fattâh, "Suretu Nüreddin Mahmud fi kitabî'r-Rehâvi el-Meçhûl", Mecelletü't Terbiye ve'l-İlm, Camiatü'l-Musul, Yıl: 2010, Sayı: 17, s. 53.

155 Fikret Işıltan, Urfa Haçlı Kontluğu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. XXXVI.

156 A.S. Tritton ve H.A.R. Gibb, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicler" JRAS, I. Kısım, 63-101, 2. Kısım ss. 273-305.

157 Süheyl Zekkâr, Cilt: 5, ss. 20-86.

Moğollar, 1260'ta Halep'i işgal ederken orada bulunan Ebü'l-Farac, Hıristiyanlar adına Moğollarla görüşmüş, eski Sâsânî toprakları Hıristiyanlarının Antakya patriğinden sonra en yüksek rütbeli din adamı olarak atanmıştır.¹⁵⁸ Müslümanlara karşı Haçlı ve Moğol taraftarı, bağnaz bir Hıristiyandır. Vakaları Müslümanların aleyhine yorumlamak için özellikle gayret göstermektedir. Buna rağmen Selâhaddin'in adaleti ve cömertliğine hayrandır. "O çok çok cömertti (kerim ve cevaddı), onun işlerinde başarılı olmasını sağlayan da bu yanındı" diyen Ebü'l-Farac, Sultan'ın cömertliği ve adaletine dair pek çok misal verir.¹⁵⁹

Arapça, Süryanice ve İbranice bilen Ebü'l-Farac, bu bilgisi sayesinde her üç dildeki kaynaklara da ulaşmış, Süryanî Mihael'in Vekâyi'nâme'sinden yararlandığı gibi farklı İslâm kaynaklarından da yararlanmıştır. Müslümanların Moğollar karşısında zayıf düşüp yeniden güçlendikleri bir süreçte yaşayan Ebü'l-Farac, İslâm tarihi açısından bu yönüyle önem taşımaktadır.

Ebü'l-Farac, tarihinin muhtasarını Arapça yazmış; "Târîhu muhtasari'd-düvel" adındaki bu eser günümüze ulaşmış ve yayımlanmıştır.

Ebü'l-Farac Tarihi, Ömer Rıza Doğrul tarafından Abû'l-Farac Tarihi adı altında, İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir.¹⁶⁰

İbnü'l-Amîd

Selâhaddin sonrası Eyyûbîlerle ilgili gayrimüslim kaynaklarının başında İbnü'l-Amîd olarak bilinen Ebü'l-Mekârim el-Mekîn Circîs (Abdullâh) b. el-Amîd Ebi'l-Yâsir b. Ebi'l-Mekârim İlyâs'tır (ö.1273-74).

602'de (1206) Kahire'de doğan İbnü'l-Amîd, Mısır ve Şam'da Eyyûbîlerin hizmetinde bulunmuş; özellikle Selâhaddin'in evlatları ve Eyyûbîlerin, Moğol istilası ile bağımsızlıklarını kaybetmelerine yol açan süreci temiz bir dille işlemiştir. Aynı zamanda hekim olan müellif, Selâhaddin'in evlat ve torunlarına muhabbet beslemektedir; Selâhaddin'in torunu Melikü'n-Nâsır Selâhaddin, Hülâgû'nun Şam'a gönderdiği birlikler karşısında bir çıkış yolu ararken onun yanındadır. Onun yanından ayrılıp önce Haçlılara sığınmış (658/1260), Moğolların İslâm ordularına yenilmesi üzerine Dımaşk'a geçmiş ve orada vefat etmiştir.

İbnü'l-Amîd'in bilinen tek eseri "el-Mecmû'u'l-mübârek (et-Târîhu'l-câmi', Kitâbü't-Tevârîh)"

¹⁵⁸ Gregory Abül-Farac, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, Ebu Anton Salhani (tsh.), Lübnan: Dârü'l-raid'l-Lübnani, 1983, Neşredenin Mukaddimesi; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*,

s. 153. Abdülkerim Özyadın, "İbnü'l-İbrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 21, Ankara, 2000, ss. 92-93.

¹⁵⁹ Abül-Farac, ss. 225-226.

¹⁶⁰ Gregory Abül-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Ernest A. Wallis Budge (Suryancadan İngilizceye çev.), Ömer Rıza Doğrul (Türkçeye çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950.

adlı genel tarihi eseridir. Eserin 602-658 (1205-1260) yılları arasındaki olayları konu alan bölümü Claude Cahen, tarafından Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn (Chronique des ayyoubides) adıyla neşredilmiştir. Eser Mısır'da da yayımlanmıştır.¹⁶¹

III. Araştırma Eserler

Selâhaddîn-i Eyyûbî ile ilgili araştırma eserler şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Selâhaddîn-i Eyyûbî İle İlgili Araştırmalar
2. Nüreddin Mahmud Zengî İle İlgili Araştırmalar
3. Zengîlerle İlgili Araştırmalar
4. Eyyûbîler, Dımaşk Atabegliği (Tuğteginliler), Fâtımîler ve Bizanslılarla İle İlgili Araştırmalar
5. Selçuklularla İlgili Araştırmalar
6. Haçlı Seferleri Araştırmaları
7. Diğer Araştırmalar .

1. Selâhaddîn-i Eyyûbî İle İlgili Araştırmalar

Türkiye'den Ramazan Şeşen, Selâhaddîn-i Eyyûbî ile ilgili en önemli araştırmacılar arasındadır. “Salâhaddin Eyyûbî ve Devri” adlı eseri Selâhaddin ile ilgili en önemli araştırmalar arasında kabul edilmelidir.¹⁶² Sultana büyük bir muhabbet duyan araştırmacı, Selâhaddin'le ilgili ansiklopedi maddeleri ve çok sayıda makale kaleme almıştır. Araştırmacının Salahaddin'den Baybars'a (Eyyubiler-Memlûklar (1193-1260) adlı eseri¹⁶³ ise Selâhaddin sonrası devrin anlaşılması açısından önemli eserler arasında kabul edilmelidir. Türkiye'de Selâhaddin'in tanınmasında önemli bir paya sahip olan araştırmacı, söz konusu eserde Eyyûbî devri ilmi hayatı ile de ilgili çok önemli biyografilere yer vermiştir.

Ayşe Dudu Kuşçu, “Eyyûbî Devleti Teşkilatı” başlıklı, Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan doktora tezinde, Eyyûbî devlet teşkilatını işlemiştir. Artuklu Üniversitesi'nden Ziya Polat da Selâhaddin'le ilgili araştırmalarıyla öne çıkmaktadır. Araştırmacı “Salâhaddin Eyyûbî'nin Haçlı Siyaseti ve Kudüs Haçlı Krallığıyla Yaptığı Antlaşmalar” başlıklı bir doktora tezi hazırlamış, ayrıca çok sayıda çalışmada editör olarak yer almış ve makaleler kaleme almıştır.

¹⁶¹ İbnü'l-Amid, el-Mekin Circis. Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn, Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.

¹⁶² Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devri*, Ekmeleddin İhsanoğlu (tkd.), İstanbul: İSAR, 2000.

¹⁶³ Ramazan, Şeşen, *Selâhaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûklar (1193-1260)*, İstanbul: İSAR, 2007.

“Nûreddin Mahmud Zengî ve Devri” başlıklı doktora tezinde Selâhaddin’in Zengî devri içindeki yeriyle birlikte Zengî Devleti’ni devralışına da geniş yer ayıran Abdulkadir Turan, Selâhaddin’le ilgili çok sayıda araştırma çalışması ve bir biyografik roman kaleme almıştır.

Araştırmacının doktora tezinin biyografi bölümü yayımlanmış,¹⁶⁴ “Devlet ve Toplum” başlıklı ikinci bölümü ise bir cilt hâlinde yayımlanmayı beklemektedir. Araştırmacı, “Fetihler, Hareketler ve Şahsiyetler Açısından Kürtler” adlı kitabında¹⁶⁵ “Eyyûbî Devrim ve Medeniyetinin İslâmî Kimliğimiz Üzerindeki Etkisi” başlığı altında geniş bir araştırmaya yer vermiştir.

2. Nûreddin Mahmud Zengî İle İlgili Araştırmalar

Nûreddin Mahmud Zengî ile ilgili en önemli çalışmalardan biri Fransız araştırmacı Nikita Eliséeff’in, “Nûr ad-Dîn: un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades (511-569 H./1118-1174)” adlı eseridir.¹⁶⁶ Eliséeff, bu üç ciltlik eserin birinci cildini konuyla ilgili kaynaklara ve Nûreddin Mahmud’un hüküm sürdüğü coğrafyanın tanıtılmasına; ikinci cildini Zengîlerin ve Nûreddin Mahmud’un tarihine, üçüncü cildini ise Nûreddin Mahmud’un şahsiyetine ve icraatlarına ayırmıştır. Nûreddin Mahmud’la ilgili daha sonra yazılan eserlerde yararlanılan bu kapsamlı eser, henüz Türkçeye çevrilmemiştir.

Abdulkadir Turan’ın yukarıda sözü edilen “Nûreddin Mahmud Zengî ve Devri” başlığı altındaki doktora tezi ve aynı devirle ilgili makaleleri, son devirde Nûreddin ile ilgili yapılan ayrıntılı araştırmalar arasındadır.

Nûreddin Mahmud’u konu alan en önemli araştırmalardan biri de Bahattin Kök’ün “Nureddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri” adlı eseridir.¹⁶⁷ İlk bölümü Nûreddin Mahmud’un yaşam öyküsüne, diğer bölümleri Nûreddin Mahmud Devri kurumlarına ayrılan bu eser, en önemli araştırmalar arasındadır.

Arap asıllı Amerikalı sanat tarihçisi Yasser Tabbaa, Nûreddin Mahmud’un himayesinde oluşan mimariyi, New York Üniversitesi’nde “The Architectural Patronage of Nur al-Din (1146-1174)” başlığı altındaki yüksek lisans tezinde işlemiştir. Nûreddin Mahmud Devri mimarisini neo-oryantalist bir bakış açısıyla inceleyen Tabbaa, bu çalışmasıyla birlikte Nûreddin Mahmud Devri üzerine en çok çalışma yapan araştırmacılardandır. Tabbaa’nın eserleri, çalışmamızda özellikle Nûreddin Mahmud Devri’nin mimari faaliyetleri işlenirken değerlendirilen araştırmalar arasında yer almıştır.

¹⁶⁴ Abdulkadir Turan, *Kudüs’ün Fethinin Mimarı Nûreddin Mahmud Zengî*, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020

¹⁶⁵ Abdulkadir Turan, *Fetihler, Hareketler ve Şahsiyetler Açısından Kürtler*, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2016.

¹⁶⁶ Nikita Eliséeff, *Nur Ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569 H./1118-1174)*, Damas: Institut Français De Demas, 1967.

¹⁶⁷ Bahattin Kök, *Nûreddin Mahmud b. Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.

Malezya'dan Burhan Che Daud, Newyork Üniversitesi'nden Arap araştırmacı Yasser Tabbaa, İsrail'den Yaacov Lev, son dönemde Nüreddin Mahmud hakkında araştırmalar yayımlayan önemli isimler arasındadır. Che Daud, Nüreddin Mahmud Devri'nin sosyal ve askerî tarihi ile ilgili önemli tespitler yaparken; Tabbaa ve Lev, oryantalist bakış açısını güncelleyen önemli isimler olarak belirmektedir. Bununla birlikte Tabbaa'nın çalışmaları Nüreddin Mahmud Devri'nin mimarisinin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir.

3. Zengîlerle İlgili Araştırmalar

Coşkun Alptekin, “The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)”¹⁶⁸ başlıklı İngilizce doktora tezinde Zengî Atabegliğini özet bir metin hâlinde ele almıştır. Alptekin'in tezi İmâdüddin Zengî'nin tarih sahnesine çıkmasını ele almasıyla; çalışmamız açısından yol gösterici olmuştur.

Halil İbrahim Gök, Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)¹⁶⁹ başlıklı, Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmış doktora tezinde, Zengîler'in Musul kolunu ele almış; Nüreddin Mahmud ve Musul'daki kardeşleri-yeğenleri arasındaki ilişkileri işlemiştir.

Arap araştırmacı Muhammed Suheyl Tokuş, Târîhu Zengiyyin Fi Musul ve Biladi's-Şam¹⁷⁰ başlıklı eserinde Zengî devletini bütün yönleriyle konu edinmiştir. İslâm kaynaklarının verimli bir şekilde kullanıldığı bu eser, özellikle Zengî devletinin tarih içindeki yeri açısından önemli bir araştırma niteliğindedir.

Katar'dan Ali Muhammed Sallâbî, “Zengîler Dönemi İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Kılınması”¹⁷¹ adlı eseri, Nüreddin Mahmud devrini kapsamlı işleyen eserlerdendir. Ravza Yayınları tarafından Türkçe çevrilen eser, kaynak gösterme noktasında kusurlu olsa da; Zengîlerin, son dönem Sünnî-Arap İslâm dünyasının bakış açısından ele alınmış olması nedeniyle çalışmamızda yer bulmuştur. Aynı yazarın “Eyyübi Devleti Selahaddin Eyyübi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi”¹⁷² adlı eseri de dikkate değerdir.

Nüreddin Mahmud Devri'nde inşa edilen veya onarılan Suriye yapıları ile ilgili olarak Alman Arkeolog Ernst Emil Herzfeld, 1908-1930 yılları arasında Instute de France adına tespit, görüntüleme ve plan çizme çalışmaları yapmış, bu çalışmalar, Ars Islamica dergisinde “Damascus: Studies In Architecture” başlığı altında iki sayıda yayımlanmıştır.¹⁷³ Bu çalışmalar, Nüreddin Mahmud Devri'ndeki eserlerin tespitlerinde yararlanılan eserlerdendir.

168 Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi: 521-541/1127-1146*, Erzurum: Atatürk University Press, 1978.

169 Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

170 Muhammed Suheyl Tokuş, *Târîhu Zengiyyin fi Musul ve bilâdi's-Şâm*, Lübnan: Dârü'n-nefâis, 2010.

171 Muhammed Ali Sallâbî, *Zengîler Dönemi İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Olması*, Turgut Akyüz (çev.), İstanbul: Ravza Yayınları, 2014.

172 Muhammed Ali Sallâbî, *Eyyübi Devleti, Selahaddin Eyyübi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, Şerafettin Şenaslan (çev.), İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.

173 Ernst Emil Herzfeld, “Damascus: Studies In Architecture”, *Ars Islamica*, Ann Arbor Press: Michigan, 1942, Cilt: 9; 1943, Cilt: 10.

İran'dan İntizâr Alevî Pûr'un Zengîler Devri'ndeki eğitim kurumları hakkında kaleme aldığı "Berre'si Nihad Âmuzeş Der Asrî Atâbakân Zengî (Zengîler Yüzyılında Kurumsal Eğitim)"¹⁷⁴ adlı makalesi, devrin eğitim kurumları hakkında kayda değer bir çalışma niteliğindedir.

4. Eyyûbîler, Dımaşk Atabegliği (Tuğteginliler), Fâtımîler ve Bizanslılarla İle İlgili Araştırmalar

1936 Suriye doğumlu Süheyl Zekkâr, Haçlı Seferleri ile ilgili doğuda ve batıda yazılan kaynak eserleri "el-Mevsuatü'l-Şâmîle fi't-târîh-i hurûb's-salibîyye" adlı eserde, kırk cilt olarak Arapçaya tercüme etmiştir.¹⁷⁵ Önemli bir tahkikçi olan araştırmacının bu derleme ile ilgili ilk ciltte yazdığı mukaddime Selâhaddin öncesi İslâm dünyasının ve özellikle Şam'ın durumunun anlaşılması açısından önemli kabul edilmelidir.

Lübnanlı tarihçi Muhammed Süheyl Tokuş da İslâm tarihi araştırmaları çerçevesinde Zengîler, Fâtımîler ve Eyyûbîleri konu alan eserler kaleme almıştır. Coşkun Alptekin, "Dımaşk Atabeyliği: Tog-Teginliler"¹⁷⁶ adlı eserinde, Dımaşk Atabegliği'nin yıkılış dönemi kapsamında Nûreddin Mahmud üzerinde durmuştur. Alptekin'in eseri, Nûreddin Mahmud'un kendisiyle Haçlılar arasında kalan Müslüman bir devleti ortadan kaldırma politikasını tasvir etmesinin yanında, Batılı araştırmacıların, İslâm kaynaklarından yararlanma süreciyle ilgili olarak da çalışmamızın önünü açan eserler arasında yer almıştır.

İranlı araştırmacı Ferhad Daftary'nin "The Isma'îlis Their History and Doctrines"¹⁷⁷ adlı eseri, Fâtımî Devletinin mahiyetini ve Nûreddin Mahmud-Selâhaddin devirlerinde yaşadığı siyasi krizi Şîî-İsmailî mezhepsel bağlamda tahlil etmiştir.

Bunların yanında çalışmaları İngilizce de yayımlanan Alman Arkeolog Ernest Herzfeld ve Alman tarihçi Stefan Heidemann'ın araştırmaları Nûreddin ve Selâhaddin devirlerine ait sosyo-kültürel durumunun anlaşılmasında önemlidir. Bedrettin Basuğuy, "Haçlılar Karşısında İslâm'ın Sağlam Kalesi Eyyûbîler el-Melikü's-Sâlih Dönemi (637-647/1240-1249)" adlı doktora tezinden uyarlanma çalışmasıyla, Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Devri ile ilgili önemli bir eser ortaya çıkarmıştır.¹⁷⁸ Aynı araştırmacının Selâhaddin-i Eyyûbî devri ile ilgili çok sayıda araştırma makalesi de mevcuttur.

Malcolm Cameron Lyons ve D. E. P. Jackson ikilisi tarafından yazılan "Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları" adlı eser, Neo-oryantalistlerin Selâhaddin'e yönelik bakış açıları açısından önemli araştır-

174 İntizâr Alevî Pûr, "Berre'si Nihad Âmuzeş Der Asrî Atâbakân Zengî (Zengîler Yüzyılında Kurumsal Eğitim)", *Fasılname Tarih-i Nû*, Tahran: 1393, s. 8.

175 Zekkâr, Süheyl. *el-Mevsuatü'l-Şâmîle fi't-târîh-i hurûb's-salibîyye*, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1995.

176 Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği: Tog-Teginliler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

177 Farhad Daftary, *The Isma'îlis Their History and Doctrines*, New York: Cambridge University Press, 2007.

178 Bedrettin Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslâm'ın Sağlam Kalesi Eyyûbîler el-Melikü's-Sâlih Dönemi (637-647/1240-1249)*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.

malardan biridir.¹⁷⁹

R. Stephen Humphreys'in "From Saladin to the Mongols The Ayyubid of Damascus, 1193-1260" adlı eseri, Selâhaddin sonrası Eyyûbîler tarihi ile ilgili dikkate alınan eserlerdendir.¹⁸⁰

5. Selçuklularla İlgili Araştırmalar

Selâhaddin'in devraldığı Zengî Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir atabeyliği olarak doğmuş; Anadolu Selçuklu devletiyle de sürekli bir temas hâlinde olmuştur. Bu gerçeklik, Nüreddin ve Selâhaddin devrinin anlaşılmasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu kadar Anadolu Selçuklu Devletiyle de ilgili araştırmaları önemli kılmaktadır.

Faruk Sümer'in Oğuzlar (Türkmenler)¹⁸¹ kitabı, Selçuklu tarihinin yanı sıra Selâhaddin'in hüküm sürdüğü coğrafyada önemli bir güç teşkil eden Suriye'deki Türkmen topluluklarının ve Türkmen beylerinin kökenlerinin bilinmesi adına ehemmiyet arz eder.

Osman Turan'ın "Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti"¹⁸² eseri, Selâhaddin'e yönelik Anadolu Selçuklu tarihçilerinin menfi bakışının köklerinin anlaşılması açısından dikkate alınacak bir eserdir. Aynı yazarın "Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi" de aynı mahiyette kabul edilmelidir.¹⁸³

Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in ortak çalışması "Selçuklu Devletleri Tarihi"¹⁸⁴ kitabında, Anadolu Selçuklularının Selâhaddin ile olan ilişkisine yer verilmiştir. Kitap, Osman Turan'ın Eyyûbîler'e yönelik menfi bakışını sürdüren eserlerin tipik örneklerindedir.

Claude Cahen'in "Osmanlılardan Önce Anadolu"¹⁸⁵ eseri de Anadolu Selçukluları-Eyyûbî ilişkilerinin değerlendirilmesi noktasında dikkate alınabilecek bir eserdir.

6. Haçlı Seferleri Araştırmaları

Steven Runciman'ın, Fikret Işıltan tarafından Türkçeye çevrilen üç ciltlik "Haçlı Seferleri Tarihi" Haçlı Seferleri ile ilgili kapsamlı bir araştırmadır. Eser, başta II. Haçlı Seferi olmak üzere Haçlılar, Nüreddin Mahmud ve Eyyûbîler arasındaki ilişkiler detaylı bir şekilde işlenmiştir. Runciman, yer yer İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Kalânîsi'den alıntılar yapsa da ağırlıklı olarak Müslümanlarca yazılmayan kro-

¹⁷⁹ Malcolm Cameron Lyons ve D. E. P. Jackson, *Selâhaddin Kutsal Savaşın Politikaları*, çev.: Zehra Savan, Ankara: Pinar Yayınları, 2006.

¹⁸⁰ R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols The Ayyubid of Damascus, 1193-1260*, New York: State University of New York Press Albany, 1977

¹⁸¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.

¹⁸² Osman Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.

¹⁸³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.

¹⁸⁴ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

¹⁸⁵ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Erol Üyepazarcı (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

niklerden yararlanmış; Haçlı Savaşları ile ilgili gayrı müslim vekâ' yinâme yazarlarının bakış açısının bir tür modernizasyonuna girişmiştir. Eser, Haçlı Seferleri açısından önem taşımasının yanı sıra gayrı müslimlerin Nûreddin Mahmud algısının anlaşılması için çalışmamız açısından önemlidir.

Stevenson'un "The Crusaders In The East"¹⁸⁶ kitabı, Haçlı Seferleri araştırmaları arasında Nûreddin Mahmud'u özet bir metin içinde en doyurucu şekilde anlatan eserdir denilebilir. Bilgilerini daha çok İbnü'l-Kalânisî ve İbnü'l-Esîr'e dayandıran Stevenson, bu eserinde olayları aktarmakla kalmamış, önemli çıkarımlarda da bulunmuştur. Stevenson'un çıkarımları çalışmamız açısından ufuk açıcı olmuştur.

Kenneth Meyer Setton'un editörlüğünde yazılan "A History of the Crusades (The First Hundred Years)"¹⁸⁷ adlı çalışma, Haçlı Seferleri'ni hem Avrupa hem de İslâm dünyası açısından irdeleyen önemli bir eserdir. Ebru Altan'ın "İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)"¹⁸⁸ eseri, Nûreddin Mahmud'a çok az yer ayırmışsa da Nûreddin Mahmud'un mücadele ettiği Haçlıların yapısını ve Nûreddin Mahmud'la Haçlılar arasında kalan Dımaşk Atabegliği'nin durumunu tasvir etmiştir. Işın Demirkent'in iki ciltlik "Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi"¹⁸⁹, Selâhaddin dönemini kapsamasa da Haçlı kontluklarının yapısı, birbirleriyle ve çevrelerindeki Müslüman devletlerle savaşları bakımından çalışmamızda dikkate alınmıştır.

Carole Hillenbrand'ın "Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri"¹⁹⁰ adlı eseri, Haçlı Seferleri'ni konu alan Müslüman tarihçilerin Nûreddin Mahmud ve Selâhaddin algısını ele alması bakımından önemlidir. Hillenbrand, eserinde İslâm dünyasında gelişen Batı karşıtı görüşlerin tarihsel kökenleri üzerinde odaklanmış; Nûreddin Mahmud ve Selâhaddin'i bu çerçevede konu edinmiştir.

Arap araştırmacı Said Abdulfettâh Aşûr'un "el-Harakatü'l-Selîbiyye"¹⁹¹ adlı iki ciltlik eseri de Haçlı Seferlerini bir bütün olarak ele alan önemli bir çalışmadır.

Abdulkadir Turan, I. Haçlı Seferi'ni "Ve Kudüs Düştü I. Haçlı Seferi"¹⁹² başlığı altında bir biyografik roman olarak kaleme almıştır. Aynı araştırmacı, Kudüs'ün istilasından Urfa'nın fethine kadar Müslümanların Haçlılara karşı mücadelesini de "Kudüs'ün İstilasından Urfa'nın Fethine Müslümanların Haçlılara Karşı Mücadelesi"¹⁹³ adlı eserinde işlemiştir. Araştırmacının "Selâhaddin Sonrası Eyyübîler" adlı eseri¹⁹⁴ ise Selâhaddin devri ile ilgili önemli bir değerlendirme bölümünün ardından Eyyübî Devle-

186 W. B. Stevenson, *The Crusaders In The East*, Cambridge: Cambridge At The University Press, 1907.

187 *A History of the Crusades (The First Hundred Years)*, Kenneth Meyer Setton ve Baldwin, M. W. (ed.), Madison: University of Wisconsin Press, 1969.

188 Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

189 Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I-II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

190 Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Alfa Yayınevi, 2015.

191 Said Abdulfettâh Aşûr, *el-Harakatü'l-Salibiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Enclü el-Misriyye, 2010.

192 Abdulkadir Turan, "Ve Kudüs Düştü - I. Haçlı Seferi" İstanbul: Etiket Yayıncılık 2020.

193 Abdulkadir Turan, "Kudüs'ün İstilasından Urfa'nın Fethine Müslümanların Haçlılara Karşı Mücadelesi", İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.

194 Abdulkadir Turan, *Selâhaddin Sonrası Eyyübîler*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.

ti'ni Muazzam Turan Şah Devri'ne kadar (1250) kapsamlı olarak ele almıştır.

7. Diğer Araştırmalar

İslâm Ansiklopedilerinin ilgili maddelerinden¹⁹⁵ ve Kuteybe eş-Şehâbî'nin “Mu‘cemû Dımaşk et-Târih”¹⁹⁶ adlı ansiklopedik tarzdaki üç ciltlik kitabı Selâhaddin'le ilgili araştırmalarda dikkate alınmalıdır. Şahâbî, bu eserinde Dımaşk mekânlarıyla ilgili tarih kitaplarındaki kayıtları bir araya getirmiştir. Benzer şekilde Riyad Salih Ali Haşîş'in Haçlı Seferleri sırasındaki tasavvuf hareketlerini konu alan “el-Harektü'l-Sufiyye fi-Biladi'l-Şam Hilali'l Hurubi'l Salibiyye”¹⁹⁷ adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezi ve Mualli Abdulselam Halebî'nin Kadı Fadıl'ın mektuplarını derleyip tahkik ettiği “Reasilu'l-Kadı Fadıl es-Siyasiyetti Ahdi Selâhaddin-i Eyyûbî (589-564 H /1169-1193 M)”¹⁹⁸ adlı çok değerli yüksek lisans tezi de dikkate alınması gereken eserlerdir.

195 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.; Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1979.

196 Kuteybe eş-Şahâbî, Mu‘cemû Dımaşk et-Târih, Dımaşk: Vezâretü's-Sekâfe fil-Cumhuriyye el-Arabiyye es-Suriyye, 1999.

197 Riyad Salih Ali Haşîş, “el-Harektü'l-Sufiyye fi-Biladi'l-Şam Hilali'l Hurubi'l Salibiyye”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazze İslâm Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2005.)

198 Mualli Abdulselam Halebî, Reasilu'l-Kadı Fadıl es-Siyasiyetti Ahdi Selâhaddin-i Eyyûbî (589-564/1169-1193), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazze İslâm Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2013.)

Kaynakça

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus). Abû'l-Farac Tarihi, çev.: Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950.

Abûl-Farac, Gregory. Târîhu muhtasari'd-düvel, tsh.: Ebu Anton Salhani, Lübnan: Dâru'l-ra-id'l-Lübnanî, 1983.

Altan, Ebru. İkinci Haçlı Seferi (1147-1148), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Altıkulaç, Tayyar. “Zehebî”, DİA, C.44. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Alptekin, Coşkun. Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

Alptekin, Coşkun. The Reign of Zangi: 521-541/1127-1146, Erzurum: Atatürk University Press, 1978.

Aşûr, Said Abdulfettâh. el-Harakatü's-Salîbiyye, Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısrîyye, 2010.

Avcı, Casim. “İbn Şeddâd, Bahâeddin”, DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Avcı, Casim. “Yâkût el-Hamevî”, DİA, C.43. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Ayan, Ergin. Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği/Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.

Ayaz, Fatih Yahya. “Memlûkler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16.2 (2016), ss. 1-38.

Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî. 'İkdü'l-cümân fi târîhi ehli'z-zamân ('Asrû'l-Eyyûbî), thk.: Mahmud Rızık Mahmud, Kahire: Matbaatu'l-dâru'l-kütüb vel vesaiki'l-kâvmiyye, 2010.

Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî. Târîhu Haleb, thk.: İbrahim Zarur, Dımaşk: y.y., 1984.

Basuğuy, Bedrettin. Haçlılar Karşısında İslâm'ın Sağlam Kalesi Eyyûbîler el-Melikü's-Sâlih Dönemi (637-647/1240-1249), İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.

Bedreddin İbn Kādî Şühbe, Ebû'l-Fazl Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî. el-Kevâkibü'd-dürriyye fi's-sîreti'n-Nûriyye (Târîhu es-Sultan Nûreddin Mahmud b. Zengî), thk.: Mahmud Zâyid, Beyrut: 1971.

Brockelman, Carl. Târîhu'l-Edebi'l-Arabî, Arapçaya çev.: Abdulhalim Neccar, Kahire: Darü'l-maarif, 1959.

Bündârî, el-Feth b. Alî. Târîhu Devleti Âli Selcûk, Mısır: Şirketü Tab'î'l-kütübi'l-Arabiyye, 1900.

Bündârî, el-Feth b. Alî Sene'l-berki's-Şâmî, hzl.: Ramazan Şeşen, Beyrut: Dârü'l-kitabi'l-cedid, 1971.

Bündârî, el-Feth b. Alî. Sene'l-Berki's-Şâmî, thk.: Dr. Fethiye en-Nebravî, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1979.

Caferiyân, Resul. Yahya b. Hâmid b. Zafir et-Taî İbn Ebî Tayy el-Halebî, Tahran: R.1379.

Cahen, Claude. Osmanlılardan Önce Anadolu, çev.: Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Çuhadar, Mustafa-Yiğit, İsmail. "İbn Tağrîberdî", DİA, C. 20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Daftary, Farhad. The İsmâ'îlis Their History and Doctrines, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Demirkent, Işın. Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. Târîhu Ebi'l-Fidâ el-muhtasar fî ahbâri'l-beşer, thk.: Mahmud Deyyûb, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.

Ebü Şâme, Ebü'l-Kâsım (Ebü Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el Makdisî. Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye, Şerh ve İlgiler: İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002.

Ebü Şâme, Ebü'l-Kâsım (Ebü Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el Makdisî. Kitâbü'r-Ravzateyn, thk.: İbrahim Özbekli, Beyrut: Er-Risâle Yayınevi, 1997.

Ebü Şâme, Ebü'l-Kâsım (Ebü Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el Makdisî. Uyûnü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn, thk.: Ahmet Beysûmî, Vezaratü's Sekafe: Dımaşk, 1991.

Elisseeff, Nikita. Nur Ad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569 H./1118-1174), Damas: Institut Français De Demas, 1967.

Fettâh, Râşid Şekîb. "Sûretü Nûreddin Mahmud fî kitabi'r-Rehâvî el-Mechûl". Mecelletü't-Terbîye ve'l-İlm, 17.4, (2010), ss. 51-80.

Gibb, Sir Hamilton A. R. "The Career of Nûr-ad-Dîn", A History of the Crusades (The First Hundred Years), ed.: Kenneth M. Setton Meyer ve Baldwin, M. W., Vol.1. Madison, Milwaukee, London: University of Wisconsin Press, (1969), ss. 513-527.

Gibb, Sir Hamilton. The Life Of Saladin From Work Of Imad Ad-Dîn and Baha Ad Dîn, Oxford: Oxford At The Clarendon Press, 1973.

Gök, Halil İbrahim. Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Herzfeld, Ernst. "Damascus: Studies In Architecture-II", Ars İslâmica 9 (1942).

Herzfeld, Ernst. "Damascus: Studies In Architecture-II", Ars İslâmica 10 (1943).

Hillenbrand, Carole. Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri, çev.: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Alfa Yayınevi, 2015.

Humphreys, R. Stephen. From Saladin to the Mongols The Ayyubid of Damascus, 1193-1260, New York: State University of New York Press Albany, 1977.

İbn al-Qalânisi, Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed et-Temîmî İbnü'l-Kalânisi. History of Damascus, H. F. Amedroz (Ed.), Leyden: Late E.J. Brill, 1908.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî ed-Dımaşkî. Târîhu Medîneti Dımaşk, thk.: Muhibbuddîn Ebi Said Ömer b. Garame el-Umrevî, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1995.

İbn Ebî Asbi'a, Ahmed b. el-Kâsım el-Hazrecî. et-Tıbbu'l-İslâmî 'uyunu'l-enbiya ve tabakati'l-etbiya, nşr.: August Müller, Frankfurt: Me'hedü tarihû'l-ulumi'l-'Arabîyye vel'İslâmîyye fî itarî cami'eti, 1995.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. Vefeyâtü'l-a'yân, thk.: İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sadr, 1978.

İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed b. İyâs (Ayâs) el-Hanefî. Bedâ'î'u'z-zühûr fî veķā'î'i'd-dühûr, Kahire: Mektubetu'd-dârü'l-baz, 1974.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl ed-Dımaşkî. Büyük İslâm Tarihi, çev.: Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.

İbn Kādî Şühbe, Ebü'l-Fazl Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî. el-Kevâkibü'd-dürriyye, Nurosmaniye Kütüphanesi, Yeni Kayıt: 2906, Eski Kayıt: 3410.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl ed-Dımaşkî. el-Bidâye ve'n-nihâye, thk.: Ahmet Câd, Kahire: Dârü'l-hadis, 2006.

İbn Münkız, Üsâme. Ousâm el bn Mounkidh, hzl.: Hartwig Derenbourg, Paris: Ernest Leroux Editeur, 1886.

İbn Nazif, Ebü'l-Fadâil Muhammed b. Ali b. Nazif el-Hamevî. Tarihü'l-Mansûrî, thk.: Ebü'l-Iyd Dûdû, el-Hicaz Bidemaşk: Cezayir, 1981.

İbn Şahinşah, Muhammed b. Takiyüddin Ömer. Mizmarü'l-Hakaik ve Sırrü'l-Halaik, thk. Hasan Habeşî, Kahire: Alemü'l-Kutüb, 1401, Mukkaddime bölümü; Ebü Şame, 5/188; İbnü'l-İmâd, 7/138; Makrizî, es-Sülûk, 1/324.

İbn Şeddâd, Ebü Abdillâh İzzüddîn Muhammed el-Ensârî el-Halebî. el-A'lâku'l-ĥatîre fî zikri ümerâ'î'ş-Şâm ve'l-Cezîre, thk.: Yahyâ Zekeriyâ Abbâre, Dımaşk: Vezaretü's-sekâfe, 1991.

İbn Şeddâd, Ebü'l-Mehâsim (Ebü'l-İzz) Bahâüddîn Yûsuf el-Mevsîlî el-Halebî. en-Nevâdirü's-sultâniyye, thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire: Mektebetü'l Hanci, 1994.

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire, Thk.: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. Buğyetü't-taleb fî târihi Ĥaleb, thk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1988.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. Zübdetü'l-Ĥaleb min târihi Ĥaleb, thk.: Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1996.

İbnü'l-Amid, el-Mekin Circis. Ahbâru'l-Eyyûbyyîn, Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dinîyye, ts.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî eş-Şeybânî el-Cezerî. el-Kâmil fi't-târîh, thk.: Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1978.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî eş-Şeybânî el-Cezerî. İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, çev.: Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî eş-Şeybânî el-Cezerî. et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevsîl, thk.: Abdülkadir Ahmed Tuleymât, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-hadis, Bağdat: Mektebetü'l-müsna, 1963.

İbnü'l-Ezrâk, Ahmed Bin Yusuf Bin Ali. Meyyâfarîkin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), İnceleme ve Notlarla çev.: Ahmet Savran Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1992.

İbnü'l-Ezrâk, Ahmed b. Yusuf b. Ali. Târîhu'l-Fârikî, thk.: Bedevî Abdüllatif Avad, Kahire: el-Hey'etü'l-'Amme lî Şuuni'l-Matabî' ve'l-Emireyt, 1959, Neşredenin Mukaddimesi.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Farac Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201). el-Muntazam, thk.: Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâ-

rü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Farac Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201). Fezâ'ilü'l-Kuds, nşr.: Cebrâil Süleyman Cebbûr, Beyrut: Dârü'l-Afak el-Cedide, 1979.

İbnü'l-Furât, Nâsırüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Alî el-Mısırî el-Hanefî. Târîhu İbnü'l-Furât, nşr.: Hasan Muhammed Şemma, Basra-Aşşar: Matbaatü Haddad, 1967.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. Şezerâtü'z-zeheb, nşr.: Abdulkadir Arnavut ve Mahmut Arnavut, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed et-Temîmî İbnü'l-Kalânîsî. Târîhu Dımaşq, thk.: Süheyl Zekkâr, Dımaşq: Dâru Hassân, 1983.

İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed et-Temîmî İbnü'l-Kalânîsî. Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi, çev.: Onur Özatağ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed et-Temîmî İbnü'l-Kalânîsî. Târîhu Ebî Ya'lâ el-Kalânîsî (el-ma'ruf) bi Zeyl-i Târîhi Dımaşq, H. F. Amedroz (nşr.) Beyrut: Abâi el-Yesû'în, Matbaası, 1908.

İbn Vâsıl, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî. Müferricü'l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb, thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire: 1953.

İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî. Nüzhetü'l-Müştaşq fi 'htirâkı'l-âfâk, Kahire: Mektebetü's-sekâfetü'd-dinîyye, 2006.

İpşirli, Mehmet. "Kalkaşendî", DİA, C.24. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

İsfahânî, Kâdî İmâdüddîn. el-Büstân el-câmi li cemi tevarih-i ehl-i zaman, thk.: Muhammed Ali Taanî, Suudi Arabistan: Müessetü Hamade, 2003.

Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), hzl.: Işın Demirkent, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.

İşıltan, Fikret. Urfa Haçlı Kontluğu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî. Kitabu Subhu'l-a'şâ, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısırîyye, 1922.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillah. Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn, Beyrut: Dârü'l-ihyâi't-türâsi'l-'Arabî.

Kaya, Mahmut. "İbn Ebû Usaybia", DİA, Cilt: 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kırbıyık, Kasım. “İbn Kâdî Şühbe Bedreddin”, DİA, C. 20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Kök, Bahattin. Nûreddin Mahmud b. Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991.

Kucur, Sadi S. “İbnü’l-Furât, Nâsırüddin”, DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri – Tomar, Cengiz. “İbn Asâkir, Ebû Muhammed”, DİA, C.19. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Lyons, Malcolm Cameron ve D. E. P. Jackson. Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları, çev.: Zehra Savan, Ankara: Pınar Yayınları, 2006.

Makrizî, Ebû Muhammed (Ebü’l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî. el-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr bi-zikri’l-hıtat ve’l-âsâr, Beyrut: Dâru Sâdr, H.1370.

Makrizî, Ebû Muhammed (Ebü’l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî. es-Sulûk li-ma’rifeti duvel el-mulûk, thk.: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1997.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü’l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî. İtti’âzü’l-hunefâ’ bi-ahbâri’l-eimmeti’l-Fâtımiyyîn el-hulefâ’, thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl (1. Cilt) ve Muhammed Ahmed Hilmi (2. ve 3. cilt), Kahire: Vezâretü’l-evkaf, 1996.

Muallî Abdulsalam, Halebî. Reasilu’l-Kadı Faziles-Siyasîyetti Ahdi Selâhaddin-i Eyyübî (589-564/1169-1193), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazze İslâm Üniversitesi, 2013.

Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev.: Fikret İşıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Nuaymî, Ebü’l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkî. Ed-Dâris fi Târîhi’l-medâris (Tenbîhü’t-tâlib ve irşâdû’d-dâris li-ahvâli’l-medâris [fi mâ bi-Dımaşk mine’l-cevâmi’ ve’l-medâris]), thk.: İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1990.

Nüveyrî, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî. Nihâyetü’l-ereb fi funûni’l-edeb, thk.: Necip Mustafa Fevvez ve Hikmet Keşlî Fevvez, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2004.

Özaydın, Abdülkerim. “Ebü’l-Fidâ”, DİA, C.10. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Özaydın, Abdülkerim. “İbn Hallikân”, DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Özaydın, Abdülkerim. “İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ”, DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Özaydın, Abdülkerim. “İbnü’l-Esîr, İzzeddin”, DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. “İbnü’l-İbrî”, DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. “İbnü’l- Kalânisi”, DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Öz, Mustafa. “Nüveyrî, Muhammed b. Kâsım”, DİA, C.33. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Özkan, Halit. “Süyûtî”, DİA, C.38. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Pûr, İntizâr Alevî. “Berresi Nihad Âmûzeş Der Asrî Atâbakân Zengî (Zengîler Yüzyılında Kurumsal Eğitim)”, Fasılânâme Tarih-i Nû, 8 (1393).

Rabbi Benjamin of Tudela. The Itinerary Of Rabbi Benjamin Of Tudela, çev.: A. Asher, Londra ve Berlin: 1840.

Riyad Sâlih, Ali Haşîş. el-Harektü’l-Sufiyye fi Biladi’s-Şam Hilali’l-Hurûbi’s- Salibîyye, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazze İslâm Üniversitesi, 2005.

Runciman, Steven. Haçlı Seferleri Tarihi, çev.: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008, Cilt: 2.

Sallâbî, Muhammed Ali. Eyyübi Devleti, Selahaddin Eyyübi ve Kudüs’ün Yeniden Fethi, çev.: Şerafettin Şenaslan, İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.

Sallâbî, Muhammed Ali. Zengîler Dönemi İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Olması, çev.: Turgut Akyüz, İstanbul: Ravza Yayınları, 2014.

Sevim, Ali. Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006.

Sevim, Ali. “İbn Münkız”, DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Sevim, Ali. “İbnü’l-Adim”, DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Sevim, Ali. “Sıbt İbnü’l-Cevzî”, DİA, C.37. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil. Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Seyyid, Eymen Fuâd. “Makrîzî”, DİA, C.27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. Mir’âtü’z-zamân fi târîhi’l-a’yân, Haydarabat: Dairetü’l-maarif el-Osmanî, 1951.

Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. Mir’âtü’z-zamân fi târîhi’l-a’yân, thk.: Müsfir b. Sâlim b. Arîc el-Gâmidî, Mekke: Umm Al-Qura University, 1978.

Stevenson, W. B. The Crusaders İn The East, Cambridge: Cambridge University Press, 1907.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî. Fabaķâtü'ş-Şâfi'iyeti 'l-Kübra, Kahire: Matbaatü İsa el-Babî el-Halebî, 1964.

Sümer, Faruk. Oğuzlar (Türkmenler) Târihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.

Süryâni Patrik Mihail'in Vakainamesi, çev.: Hırant D. Andreasyan, 1944 (Müsvedde hâlinde), TTK Kütüphanesi Tercümeleler Kısmı, No: Ter/44.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî. Târîhu'l Hulefa, thk.: Muhammed Gassan Ezkul Hüseyini, Katar: Vezaretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l- İslâmiyye, 2013.

Şahâbî, Kuteybe. Mu'cemû Dımaşķ et-târîh, Dımaşķ: Vezâretü's-Sekâfe fil-Cumhuriyye el-Arabîyye es-Suriyye, 1999.

Şâkir, Mustafa. et-Târîhu'l-Arabî ve'l-müverrihûn, Beyrut: Dârü ilmu'l- melayîn, 1986.

Şeşen, Ramazan. "İdrîsî, Şerif", DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Şeşen, Ramazan. "İmâdüddin el-İsfahânî", DİA, C.22. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Şeşen, Ramazan. Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul: İSAR, 1998.

Şeşen, Ramazan. Salahâddin Eyyûbi ve Devri, İstanbul: İSAR, 2000.

Şeşen, Ramazan. Selâhaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûklar (1193-1260), İstanbul: İSAR, 2017.

Tokuş, Muhammed Süheyl. Târîhu Zengiyyîn fi Musul ve Bilâdi'ş-Şam, Lübnan: Dârü'n-nefâis, 2010.

Tomar, Cengiz. "İbnü'l-İmâd", DİA, C.21. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Tomar, Cengiz. "İbn Vâsıl", DİA, C.20. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Tritton A.S.- Gibb, H.A.R. "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicler" JRAS, I. Kısım, ss. 63-101, 2. Kısım, ss. 273-305.

Turan, Abdulkadir. Fetihler, Hareketler ve Şahsiyetler Açısından Kürtler, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2016.

Turan, Abdulkadir. Kudüs'ün Fethinin Mimarı Nûreddin Mahmud Zengî, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Turan, Abdulkadir. Kudüs'ün İstilasından Urfa'nın Fethine Müslümanların Haçlılara Karşı Mücadelesi, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.

Turan, Abdulkadir. Selâhaddin Sonrası Eyyûbîler, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.

Turan, Abdulkadir. Ve Kudüs Düştü - 1. Haçlı Seferi, İstanbul: Etiket Yayıncılık, 2020.

Turan, Osman. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.

Turan, Osman. Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev.: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier ve M. Halil Yinanç. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1962.

William of Tyre. A History of Deed Beyond The Sea, İngilizceye çev. ve Açıklamaları Ekleyen: Emily Atwater Babcock, New York: Colombia University Press, 1943.

Yâkût, el-Hamevî. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. Mu'cemü'l-büldân, Beyrut: Dârü Sâdr, 1977.

Yüsri, Abdülgani Abdullah. Mu'cemü'l-müerrihine'l-Müslimîn hatta karni's-sânî 'aşer el-hicrî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1991.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. el-İber fi-haber min-ğaber, thk.: Ebû Hâcer Muhammed el-Sa'îd el-Beysûnî Zeğlûl, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1958.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. Siyeru alâmi'n-nübelâ, thk.: Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: er-Risâle, 1996.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, thk. ve ilgili notlar: Şu'ayb el-Arnâvût ve Muhammed Nuaym el-'Arkûsî, Beyrut: Al Risâle, 1996.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. Târîhu'l-İslâm ve vefayatü'l-meşahir ve'l-a'lam, thk.: Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut: Dârü'l kutübi'l-Arabî, 1990.

Zekkâr, Süheyl. el-Mevsuatü'l-Şâmîle fi't-târîh-i hurûb's-salibiyye, C.5, Dımaşk: Dârü'l-fıkr, 1995.

Ziyâde, M. Mustafa. el-Müerrihûn fî Mısr fî'l-Karnî'l-Hâmis 'aşar el-Mîlâdî el-Karnî'ttâsi'
el-hicrî, Kahire: Matbaatü'l-cenneti't-te'lif ve't-terceme ve'n-Nişer, 1949.